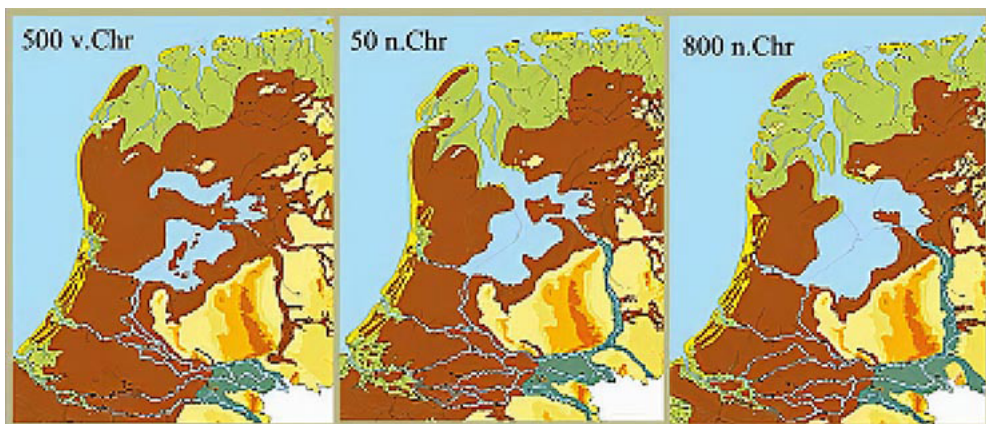

*de eerste 300 jaar
van de stad
Amsterdam*

Van de vroegste geschiedenis van Amsterdam weten we niets met zekerheid. Niemand schreef toen iets op, niemand bracht de toenmalige situatie in beeld.

Wat ons is overgeleverd, zijn notarisakten, rentmeesterrekeningen, gerechtelijke vonnissen, adellijke overeenkomsten en verslagen van heel belangrijke gebeurtenissen. Op basis daarvan kun je geen sluitende geschiedenis schrijven. We moeten het dus hebben van de interpretatie van de omstandigheden.

Vervolgens moeten we eerst naar de geografische omstandigheden kijken die de vestiging in de hand werkten van een leefgemeenschap juist op die plek aan de Amstelmonding. Weliswaar zijn resten van prehistorische bebouwing gevonden, maar dat was geen dorpse samenleving doch een verzameling verspreide hutten. Voor de jaartelling begon, was deze bebouwing al weggevaagd. De tiende tot de twaalfde eeuw kenden ontelbare stormvloeden die de Almere deed ontstaan en het IJ van kreek tot waterwolf omtoverden. De grootste impact had de Allerheiligenvloed van 1170, die de doorbraak van het Marsdiep op zijn naam heeft staan en waardoor de Zuiderzee uit de Almere ontstond. De genadeklap kwam in de winter van 1248-

1249, toen drie stormvloeden Noordwest-Nederland troffen en de Zuiderzee en het IJ de omvang kregen die we van begin twintigste eeuw kennen. Belangrijk daarbij was dat de Zuiderzee zout werd en volksvoedsel nummer één - de haring - voor de deur bracht.

Juist aan dat IJ, bij de monding van de Amstel, waren de optimale omstandigheden aanwezig om een nederzetting te stichten, enerzijds een open verbinding met de zee en anderzijds genoeg beschutting als dat nodig was. In de dertiende eeuw werd de Amstelmonding door een landtong afgeschermd van de invloeden van de Zuiderzee: het Kamperhoofd. Links en rechts lagen iets verder weg nog twee landtongen die extra bescherming boden: de Paardenhoek en de Hoogenoord.

De eerste bewoners langs de Amstel waren mogelijk de grondwerkers die voor de Bisschop van Utrecht Amstelland ontgonnen.

Boven: De omvang van 't IJ volgens een kaart van 1575 (Joost Jansz Beeldsnijder)
Links: Hypothetische ontwikkeling van de landmassa van Noord-Holland

Dwars over de rivier strekte zich een strook grond uit, die zo sterk samengeperst was dat het grondwater er niet door omhoog kwam en die in de verder natte polder een goede woonplek bleek te zijn. Die strook reikte van het huidige Oudekerksplein tot voorbij de Nieuwendijk ter hoogte van de voormalige bioscoop Royal. Het is dan ook daar dat de oudste bewoningsresten gevonden zijn.

Sommige grondwerkers vertrokken toen de ontginning klaar was, anderen bleven omdat zij het ontgonnen land ook gingen bewerken. De nabijheid van het IJ nodigde uit tot vissen en zo ontstond een gevarieerde samenleving. Om deze toename van bewoners te huisvesten, moesten wel voorzieningen getroffen worden. Tegen de rivierkaden werden terpjes opgeworpen of werd de grond met plaggen opgehoogd om droge voeten te houden. De lichte hutten hoefden niet gefundeerd te worden en de zwaardere bouwsels stonden op de eerder genoemde droge strook ter weerszijden van de rivier. Het is de plek waar de eerste kapel stond en waar we de begraafplaats konden vinden: het Oudekerksplein.

De nabijheid van de Zuiderzee en de onstuimigheid van het IJ hadden hun keerzijden. Voortdurend kalfden stukken land af en moesten er nieuwe kades opgeworpen worden. De landsheren spanden zich in om tegen deze invloeden een solide zeewering op te werpen maar de technische middelen waren beperkt. De graaf van Holland deed zijn best, maar zijn gebied reikte slechts tot de Amstel. Vanaf daar was de bisschop van Utrecht verantwoordelijk, maar die had permanent geldgebrek en liet de zeewering versloffen. Hij stak al zijn geld in iets dat op den duur weer geld zou opbrengen: de ontginning van Amstelland. De Duitse keizer Frederik II, leenheer

van zowel de graaf als de bisschop, maande zijn leenmannen werk te maken van de zeewering. De graaf kwam voortvarend in actie, wat in 1250-1253 resulteerde in het opwerpen van een dam in het Spaarne en rond 1260 volgde eveneens een dam in de Amstel. Deze dammen hadden een tweeledig doel; ze maakten deel uit van de eigenlijke zeewering en hielden daarnaast het zoute water buiten de agrarische gebieden achter de dam. De dam in het Spaarne kreeg negen sluizen, die in de Amstel twee. Dat weten we omdat Guy van Henegouwen, de nieuwe landsheer van Amstelland, in 1306 de dam en de sluizen inspecteerde en dat is nu weer wél vastgelegd. Er is een indicatie dat in 1343 één der sluizen gewijzigd is, naar we aannemen verbouwd tot een schutsluis.

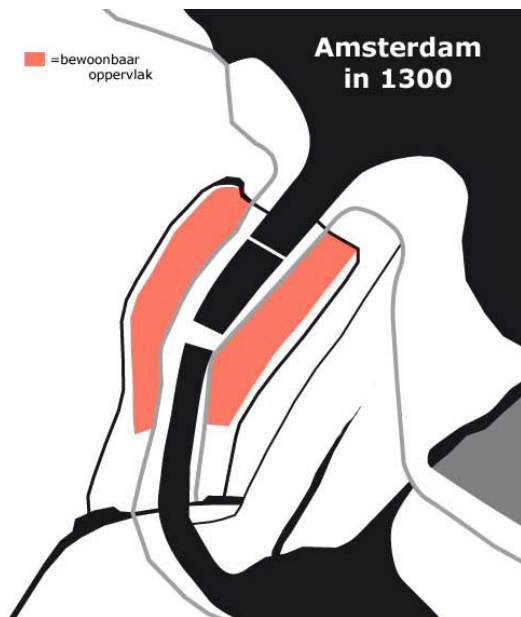

De dam in de Amstel markeert de wording van de stad Amsterdam. Het was een plaats van overslag en trok behalve transporteurs ook handelaren aan. Bij de dam moest overgeladen worden van binnenscheepen op zeewaardige schepen en andersom. Bij overslag hoort ook opslag, dus pakhuizen. Bij zoveel verschillende beroepsgroepen horen verzorgende ambachten als smeden, metse-laars, timmerlieden, bakkers, slagers en noem maar op. Zo wordt een stad geboren!

Rechts: Artist Impression (Paul Maas) van de afgedamde Amstel. Let op het verloop van de westelijke zeewering die niet overeenkomt met de huidige Nieuwendijk

Zo arriveerde Amsterdam in de veertiende eeuw. Rond het jaar 1300 woonden er ongeveer 1000 mensen. Als u meer over prehistorische bewoning langs de Amstel wilt weten **klikt u hier**.

De 1000 inwoners woonden nog steeds hoofdzakelijk op en naast de rivierkaden. Vanaf de weg, over de kruin van het dijkje, liepen paden schuin het land in, waaraan wat hutten stonden, zo licht als maar mogelijk was, zodat ze niet in het veen zouden wegzakken. Ook bovenop de dam in de Amstel werd gewoond, maar ook daar alleen lichte huizen zonder verdieping. Onder de dam lagen immers de twee overkluisde sluizen en die lieten geen zware bebouwing toe. Ver het land in lukte niet, omdat er obstakels waren. Aan de oostzijde liepen van noord naar zuid ontwateringsloten die opeenvolgend de begrenzing van de stad hebben gevormd. De bewoning vond ook hier plaats langs paden die vanaf de rivierkade liepen, maar aan deze kant stonden ze er haaks op. In de Pieter Jacobszstraat zijn in 2005

opgravingen gedaan, die inzicht geven op welke wijze in dit drassige gebied de grond bewoonbaar gemaakt werd. De archeologen vonden een dikke laag veenplaggen als eerste ophoging uit het eerste kwart van de veertiende eeuw. Daar bovenop vonden ze uit drie eeuwen ophooglagen van verschillende materialen, puin, huishoudafval, enzovoort tot een dikte van meer dan een meter. Naast de

Over dit hele stuk verdeeld vindt u dit soort hyperlinks, die naar artikelen voeren waar we nader ingaan op begrippen die hier slechts summier worden aangeduid. De bebouwing was een greppel gegraven als afwatering, zonder welke de grond alsnog te nat zou zijn geweest. De bebouwing reikte tot de eerste sloot; wanneer daar een wal langs opgeworpen werd, zullen wij nooit weten. Medio veertiende eeuw was de ruimte volledig opgebruikt en moest de stad uitbreiden. Dat is aan de oostzijde van de rivier in 1369 gebeurd.

Het hart van de ontwatering van Amstelland was de rivier de Amstel. Goede tweede was parallel daaraan de Boerenwetering. Het hoe en waarom van deze wetering is een hoofdstuk dat in een separaat stuk aan bod komt. De wetering loosde aanvankelijk via een spui op de Amstel op de plek die, hoewel gedempt, vandaag de dag nog steeds het Spui heet. Na het leggen van de dam in de Amstel werd het moeilijk om het vele water via de Amstel kwijt te raken. Overstromingen stroomopwaarts van het spui veroorzaakten een moeras en er werd een omleiding gegraven naar een punt ten westen van de dam: de waterloop die later Nieuwezijds Voorburgwal zou gaan heten. Dat werd bijna automatisch ook de westelijke grens van de stad. De uitmonding werd naar het Damrak omgeleid via de Nieuwezijds Kolk, een oude braak of weer een ophoping van af te

voeren water. Dat werd de noordelijke grens van de stad, die over de huidige Oudebrugsteeg liep.

In het zuiden bleef de bebouwing op gepaste afstand van het spui van de Boerenwetering. Amsterdam was niet in een positie om daar welke invloed dan ook op uit te oefenen en dat zou tot in de zeventiende eeuw zo blijven. We nemen nu aan dat begin veertiende eeuw de Sint Luciënsteeg en Duifsteeg de zuidelijke grens vormden.

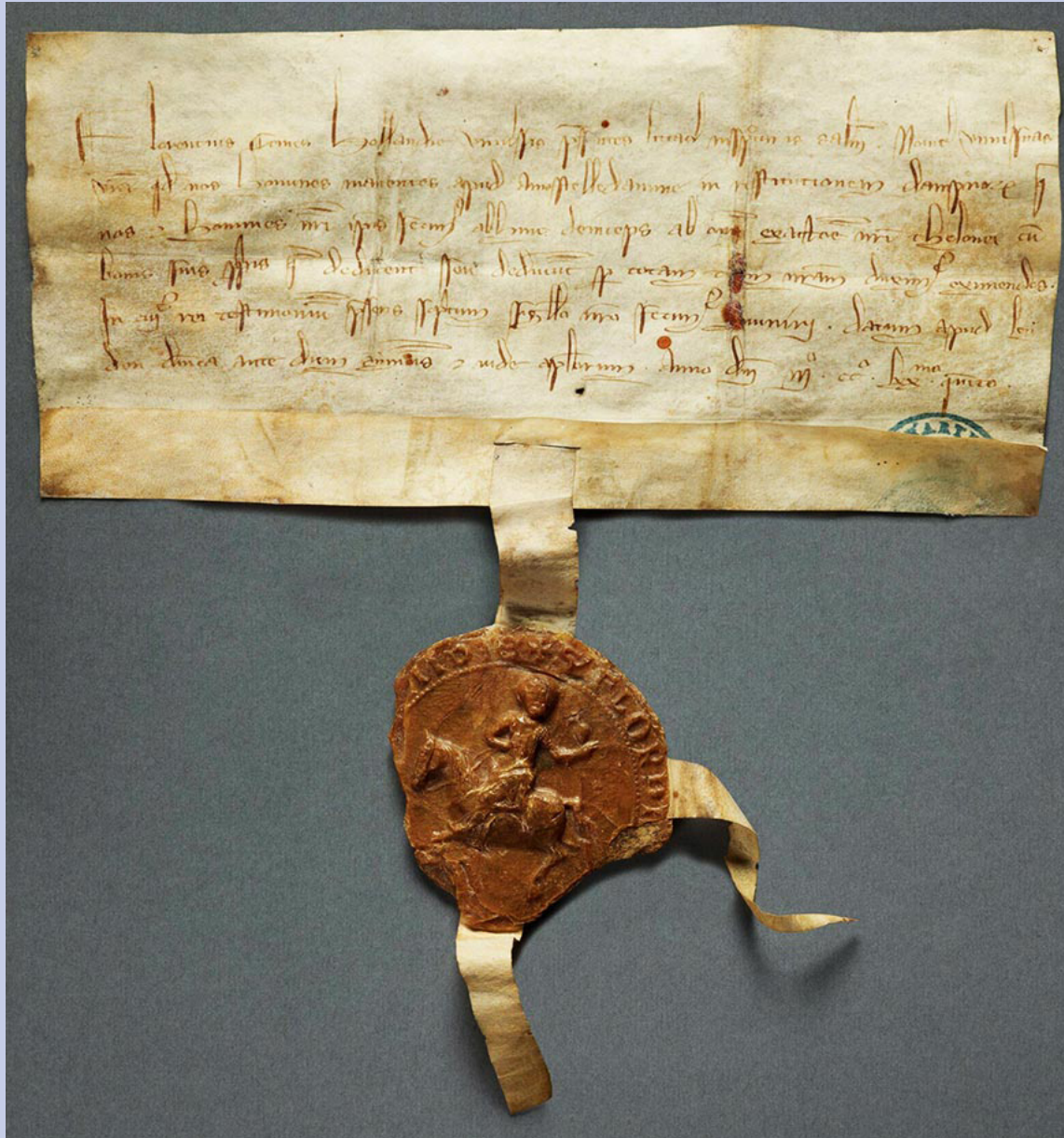
Kijken we naar de andere zijde van de Amstel dan zien we dat de kade langs de rivier daar niet veel voorstelde. In het toch al drassige gebied lag een grote waterplas: de Vogelenzang, die via een spui op de Amstel afwaterde door wat nu de Lombardstegen zijn. De bebouwing reikte net tot die Oude Spoeye, een spuisluisje van diezelfde Vogelenzang. Het stuk tot de dam heette Gansenoord. In het noorden vormden de Lange Niezel en Oudebrugsteeg de grens. De Oudebrugstegen van de west- en oostoever sloten aan op de Oudebrug, de eerste brug in Amsterdam. Geen mens weet wanneer die brug gelegd is, maar hij wordt wel in de stukken genoemd. Tijd voor een intermezzo. Politiek!

Amsterdam ingeklemd tussen de kemphanen Floris en Gijsbrecht

Bezit Amstelland betwist door de graven van Holland

Het graafschap Holland bestond slechts uit de smalle strook geestgronden achter de Hollandse duinen. Dat was niet naar de zin van de van expansiedrift verteerde Hollandse graven, die uitbreiding zochten in de meer landinwaarts gelegen veengebieden, eigendom van de Bisschop van Utrecht. Agressieve graven tegenover zwakke bisschoppen deden het grondgebied van Holland uitbreiden en onder Floris V was Amstelland aan de beurt. Gijsbrecht IV van Amstel (1235-1303) dacht deze plannen te kunnen dwarsbomen door, met een aantal kornuiten, in 1296 Floris te ontvoeren en te gijzelen. Tijdens een ontzettingsspoging raakten zij in paniek en doodden de graaf. Op de hielen gezeten door de Kennemers vluchtte Gijsbrecht naar Vlaanderen, waarna Holland Amstelland confisqueerde en weer een flink stuk aan zijn gebied toevoegde. Floris' zoon Jan I stierf al in 1299 (einde Hollandse Huis) en werd opgevolgd door zijn oom Jan II van Avesnes (1237-1304, graaf van Henegouwen), die al voogd van de zeer jonge Jan I was geweest. De politieke situatie was allerm minst stabiel na de machtsgreep in Amstelland, die Jan II van diverse kanten betwist werd en dat niet alleen door de bisschop van Utrecht. Vanaf 1299 was Jan II al door zijn nieuwe verovering getrokken en bevestigde in elke stad opnieuw de bestaande keuren en rechten. Hij beleende zijn broer Gwijde met Amstelland, die zich op 21 mei 1300 te Amsterdam liet inhuldigen waarbij hij een stadskeur uitvaardigde. De Amsterdammers bleken echter onbetrouwbare partners toen de zoon van Gijsbrecht IV de stad in 1303 zonder slag of stoot heroverde. Het volgend jaar al werd de stad opnieuw ingenomen door de opvolger van de in 1304 overleden Jan II, Willem III van Avesnes. Bij deze herovering kregen de Amsterdammers als straf de opdracht alle bruggen, versterkingen en omwallingen af te breken en met de grond gelijk te maken, waarvoor ze veertien dagen de tijd kregen. Na 1304 bleef Amstelland met Amsterdam Hollands gebied.

Boven: Het tolprivilege van 1275, geen stadsrechten maar een pleister op de wonde. (SAA)

Het beroemde tolprivilege van 1275 is eeuwen misbruikt om het belang van Amsterdam in het prille bestaan te onderstrepen. Dat is pretentieus en misleidend! Het betreft een goedmakertje van de graaf van Holland, die op dat moment helemaal niets te zoeken had in deze contreien, op dat moment nog in bezit van de bisschop van Utrecht. Troepen van Floris V hadden op eigen houtje flink huisgehouden in het grensgebied met Amstelland en daarbij vernielingen aangericht in Amsterdam. Als pleister op de wonde kreeg het dorp Amstervedamme dit tolprivilege bij wijze van compensatie. Het enige dat we hieruit kunnen lezen is dat dit dorp al opgevallen was en ontzien werd. In datzelfde jaar nog was de naam van het dorp genoemd als contribuant in de bijdragen voor militaire acties in het Heilige Land. In 1280 kreeg Floris V alsnog greep op Amstelland doordat hij het - in ruil voor een grote lening aan de bisschop van Utrecht - in onderpand kreeg. Daar maakte de familie Van Amstel zich dan weer heel druk om. Dat werd in 1285 weer gerepareerd maar tussen Gijsbrecht IV en Floris kwam het nooit meer goed. Omdat de bisschop in gebreke bleef bij het inlossen van de lening confisqueerde Floris Amstelland in 1296. Wat de bisschop daar ook van vond, Amsterdam was vanaf dat jaar onderdeel van het graafschap Holland. Daar veranderde ook het - mede door Gijsbrecht - vermoorden van Floris niets aan. In 1300 bedeelde Gwijde van Henegouwen, als leenman van landsheer Jan II, Amsterdam met een aantal privileges die aardig in de buurt van stadsrechten kwamen. Amsterdam was echter zo onwijs om in 1302 Jan van Amstel te ondersteunen bij diens coupe om de rechten over Amstelland weer aan de familie Van Amstel te brengen, door hem toegang tot de stad te verschaffen. Die opstand werd neergeslagen en Amsterdam bestraft. Dat hield in dat binnen veertien dagen alle verdedigingswerken en de brug gesloopt moesten worden. Door deze mededeling weten we pas zeker dat Amsterdam zich omringd had met een verdedigingswal, de sciltraminghe, een palissade op een aarden wal.

Hoe die eerste brug er uitzag, weten we niet. Deze tekening van de latere Langebrug zou een idee kunnen geven. Het verschil daarmee was dat de bruggen over het Damrak een oorgat kregen om schepen met staande mast door te laten. U weet wat een oorgat is? Dat is een kleine beweegbare klep in een verder vaste brug. Een of twee kleppen konden omgeklapt worden, waardoor een gat van een kleine meter ontstond, genoeg ruimte om een mast door te laten. Zo konden schepen met staande mast passeren. Voetgangers konden daar wel overheen springen, zodat er geen oponthoud was. De eerste brug van Amsterdam lag aan de noordelijke rand van de toenmalige bebouwde kom. Op de westoever was dat de Nieuwezijds Kolk en de uitwatering naar de Amstel door de huidige Oudebrugsteeg. Op de oostoever was de Liesdel een obstakel, een zompig moeras waardoor bebouwing daar, zonder kostbare ophoging, onmogelijk was.

Boven: Van de eerste Oudebrug is geen afbeelding te vinden, maar we mogen aannemen dat de constructie gelijk was aan de hier afgebeelde Langebrug over het Rokin

Rechts: De teruggevonden spui van de Vogelensang op de Amstel. Dit is de Nes ter hoogte van beide Lombardstegen in 1914.

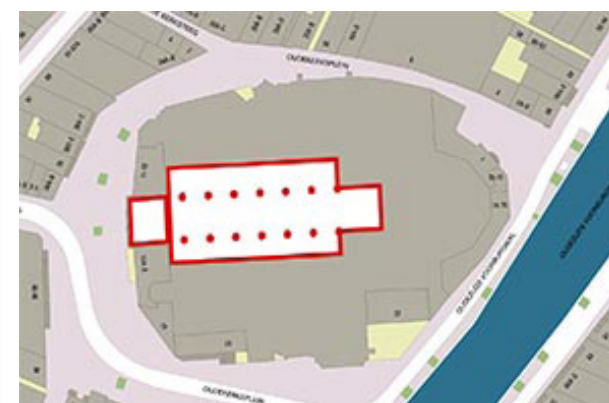
Tussen haakjes..., toen dat uiteindelijk toch gebeurde, werd daar de Lange Niezel gerooid. Niezel is de verbastering van Liesdel. In 2012 is in de Lange Niezel een opgraving gedaan, waarbij die ophoging gedateerd kon worden tussen 1375 en 1450. In het zuiden treffen we vergelijkbare barrières aan.

Het jaar 1300 markeert een omslag in de erkenning van het snel groeiende dorp Amstelredamme. Via zijn leenman Gwijde van Henegouwen verleende de landsheer bepaalde rechten aan Amsterdam die sterk het karakter van stadsrechten hadden. De gebruikte term 'poirte en vriede' hield in dat de invloed van de stad op zijn landelijke omgeving erkend werd en nauwkeurig vastgelegd. Tevens werden de rechten van inwoners zowel binnen als buiten de stad verzekerd.

In of rond dit jaar werd niet alleen Nieuwer-Amstel als zelfstandige parochie afgescheiden van Ouderkerk, ofwel Ouder-Amstel, ook Amsterdam werd een zelfstandige parochie en kreeg het recht het bestaande kapelletje te vervangen door een parochiekerk: de geboorte van de Oude Kerk. Die stond ingeklemd tussen de Warmoesstraat en de wal langs de huidige Oudezijds Voorburgwal. Die wal werd in 1367 geslecht en in de jaren daarna werd het koor van de Oude Kerk uitgebreid. Dat is tevens de datum van de uitbreiding van de stad tot aan de nieuwe wal langs de Oudezijds Achterburgwal. De uitwatering van de Voorburgwal was daarvoor al verlegd, eerst naar de Oudezijds Armsteeg en t.g.v. de uitbreiding tot de Nieuwebrugsteeg. De nieuwe vestgracht sloot daar aan op de Voorburgwal.

Rond 1350 werd een groot werk uitgevoerd waardoor het beeld van

de stad veranderde. De zeewering naar het westen, richting Spaarnedam, was in de dertiende eeuw ernstig verstoord geraakt. Het gevolg was dat er diverse doorbraken plaatsvonden die weer gerepareerd werden, soms met een inlaagdijk en soms bleef een braak binnen de dijk liggen. In samenspraak met de beheerder van de zeewering, het waterschap Rijnland, werd aansluitend op de Amstelkade een nieuwe zeewering gelegd: de Nieuwendijk. Ongetwijfeld heeft Amsterdam daar aan meebetaald, want vlak buiten de stad hield de nieuwe dijk op en sloot met een vreemde slinger aan op de oude Spaarnammerdijk, die meer landinwaarts lag. Het nieuwe stuk zeewering lag verder noordelijk dan de oude dijk en dat bood de stad gelegenheid om in die richting uit te breiden, waarbij als eerste aan de scheepvaart werd gedacht. De schepen waren groter geworden, hadden steeds meer moeite om het Damrak in te varen, waar het bovendien veel te druk werd. Er werden daarom nieuwe aanlegplaatsen geschapen door aanplemping buiten de nieuwe dijk (= Nieuwendijk); de geboorte van de Texelsche Kaay.

Boven: De omtrek (rood) van de eerste parochiekerk in de stad binnen de contouren van de huidige Oude Kerk. De toren bleef al die tijd op zijn plek.

Links: Historiserende tekening van de eerste Oude Kerk. De toren kwam pas later.

Wij moeten ons bij zeewaardigheid van zeeschepen niet al te veel voorstellen. In de Middeleeuwen kenden we in Noord-west-Europa de hulk en de kogge. De hulk was doorontwikkeld uit schepen van de Middellandse Zee en de kogge uit de Vikingschepen. Beide soorten hadden een laadvermogen van zo'n 200 ton en waren 25 á 30 meter lang. De kogge overvleugelde de hulk omdat die een voor- en een achterstevan had en daar kon het roer aan gehangen worden. De hulk voerde zijn roer over het zijboord en dat was in onze wateren een zeer kwetsbare constructie. Het kompas moest nog geïntroduceerd worden en van een jacobsstaf, de voorloper van de sextant, is pas eind veertiende eeuw sprake. Het ging dus om kustvaart; men scharrelde langs de kust naar een volgende havenplaats met de vaste wal voortdurend in zicht. Zo bereikte je tamelijk eenvoudig Hamburg. De zeeschepen meerden af in het Damrak, dat is de Amstel buiten de dam. Daar deelden ze de beperkte ruimte met de grotere vissersschepen. Binnen de kortste keren een drukte van belang dus.

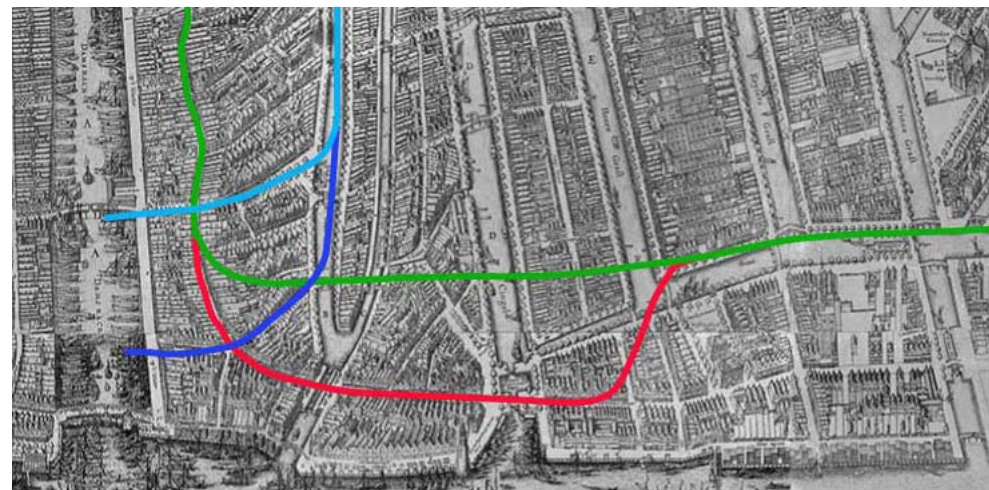
Boven: De kogge prijkte eeuwenlang op het stadszegel

Links: De jacobsstaf, de voorloper van het sextant

<< De kogge was het zee-gaande schip dat Amsterdam in de eerste eeuw aandeed, ± 200 ton en 25-30 m lang

Hanzeverbond

In 1367 was Amsterdam (beperkt) lid geworden van het Hanzeverbond, een samenwerkingsverband van hoofdzakelijk handelssteden rond de Oostzee waar ook steden in Oost-Nederland al deel van uitmaakten. Dat lidmaatschap was voor Amsterdam van levensbelang om de ontluikende handel op de Oostzeelanden te kunnen uitbouwen. Die Hanze had de zaken goed geregeld voor de leden; in aangesloten havens mochten geen schepen gelost- of beladen worden die niet in één der Hanzesteden gebouwd waren. Tot het lidmaatschap moest Amsterdam de handelsschepen die de Hanzesteden moesten aandoen dus kopen in één van die steden. Na 1367 kon men dus zelf schepen bouwen. De bouwactiviteiten vonden hoofdzakelijk plaats op het schiereiland buiten de stad, de Lastage. Dit bleef het scheepsbouwgebied tot het eind van de zestiende eeuw.

In 1345 vond het mirakel van Amsterdam plaats, het verhaal over de hostie in de Kalverstraat. Dat wonder bracht in de decennia daarna een pelgrimage naar Amsterdam op gang die geweldige vormen aannam. Een der belangrijkste toevoerwegen werd de Heiligeweg, een weg die als pad over een kade in de ontginning was ontstaan. Op kosten van de stad werd dat pad uitgebouwd tot een verharde weg richting Sloten en Amstelveen.

Begin veertiende eeuw ontstonden er gemeenschappen van godsdienstig bevolgen vrouwen; begijnen noemen we ze nu. Het waren geen kloosterlingen, maar normale burgervrouwen die samenwoonden. De gemeenschappen begonnen in een enkel huis en breidden zich met de jaren uit. De oudste vermelding is van begijnen op het Begijneneiland, de eerder vermelde moerassige plek bij het spui van de Boerenwetering. Er stond een enkel huis in 1307, maar 60 jaar

Boven: Vier omleggingen op één plattegrond: in groen de oude zeekering en in rood de nieuwe, de Nieuwendijk. Dan de omlegging van het spui van de Boerenwetering: in lichtblauw die door Nieuwezijds Kolk en in blauw, na de aanleg van de Nieuwendijk, de Nieuwezijds Armsteeg (noord=onder).

later waren ze bezig het moeras langs het spui te dempen, zodat ze konden uitbreiden. Inmiddels is de zuidelijke stadsgrens tot het Spui opgerukt en staat er een wal met sciltraminghe (houten palissadering bovenop de aarden omwalling) langs het Spui. In 1389 bleek hun succes, toen de eerste huizen verschenen die tot aan het water van het Spui stonden. Een tiental jaren na de uitbreiding aan de oostkant van de stad gebeurde dat ook aan de westzijde. Er werd slechts een minieme strook land toegevoegd en een nieuwe vestgracht gegraven: de Nieuwezijds Achterburgwal. Veel belangrijker was het feit dat er vanaf de samenkomst van Voor- en Achterburg-

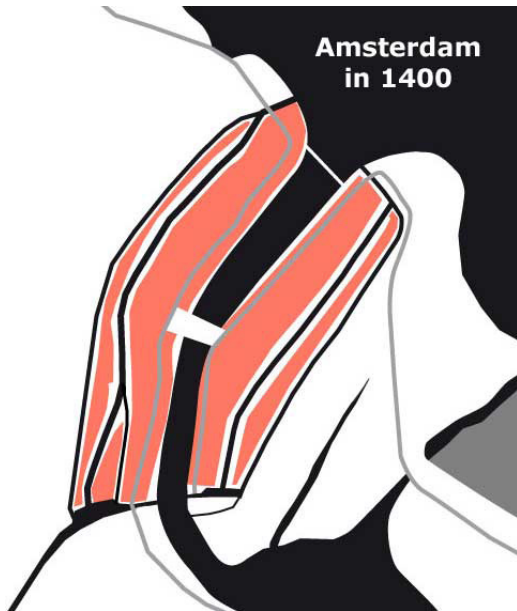
Boven: De oude Haarlemmersluis, tekening door G.P.Westerberg. Na demping in 1884 werd dit Martelaarsgracht

Rechts: Oudezijds Kolk-sluis op een recente foto maar met nog steeds dezelfde afmetingen

wal een kolk naar het IJ werd gegraven en een schutsluis in de zee-wering gebouwd. Het was ongeveer 1390 toen deze sluis in gebruik genomen werd.

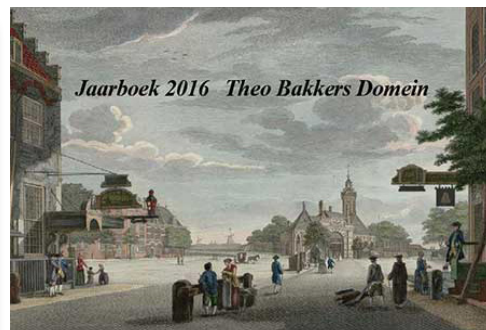
Na de succesvolle dijkdoorsteek aan de Nieuwe Zijde wilde men dat aan de Oude Zijde eveneens doen. In 1409 werden daarvoor de eerste plannen gemaakt. De weerstand van de dijkbeheerder van de Sint Anthonieszeedijk (Diemen) was minder dan aan de westzijde het geval was. Er werd een kanaal door het voorland gegraven en aangesloten op de samenkomst van Oudezijds Voor- en Achterburgwal (de Oudezijds Kolk). In de dijk was toen al een schutsluis ge-

maakt. Aan beide zijden konden nu de uitwateringen van de burgwallen (Oudezijds- en Nieuwezijds Armsteeg) op het Damrak gedempt worden. Rechts staat een foto van een opgraving na het slopen van de twee bioscopen op de Nieuwendijk, hoek Haselaerssteeg. Daarbij kwam een Middeleeuwse kadeversterking aan het licht. Met deze nieuwe 'plattegrond' arriveerde Amsterdam in de

vijftiende eeuw. Er woonden toen ongeveer 3000 mensen in de stad. Rond 1400 begon de bouw van een tweede parochiekerk, de Nieuwe Kerk, ten westen van de Amstel. De bisschoppelijke goedkeuring kwam in 1408 maar de bouw was al zo veel vroeger begonnen dat in 1409 al de eerste mis gelezen werd. Naar de beide parochies, de oude en de nieuwe, raakte in de loop van de vijftiende eeuw de benamingen *Oudezijds* en *Nieuwezijds* voor beide stadsdelen

in zwang en de kerken werden bekend als Oude Kerk (gewijd aan Sint Nicolaas) en Nieuwe Kerk (gewijd aan Onze Lieve Vrouwe en Sint Catharina). Het grondstuk voor de kerk werd geschonken door Willem Eggert die ook een flink deel van de financiering voor zijn rekening nam.

Op zondag 23 april 1421 brak er brand uit in de stad en voltrok zich een ramp. De vuurhaard schijnt iets ten noorden van de Dam ontstaan te zijn; van de nog niet eens voltooide Nieuwe Kerk tot het Begijnhof werd alle bebouwing aan de nieuwe zijde door het vuur verwoest. Getalsmatig betrof het iets meer dan een-derde deel van de stad. Van de grote gebouwen trof het, behalve de Nieuwe Kerk, het stadhuis, het Sint Elisabeth Gasthuis, de Nieuwezijds Kapel, het Heilige Geest Gasthuis in de Kalverstraat en het Begijnhof. De ka-

Boven: Opgraving 14e-eeuwse kadeversterking langs de Nieuwendijk (ONH)

pel van dit hof was in 1419 na een vergroting net opnieuw ingewijd en moest na de brand opnieuw opgetrokken worden. Er is weinig concreets bekend over deze ramp, alleen wordt steeds weer herhaald dat het voor de geschiedschrijving van Amsterdam een ramp betekende. Veel akten, brieven, boeken, enzovoort werden door het vuur vernietigd. Het schijnt dat die allemaal in een grote zaal op de verdieping van het stadhuis bewaard werden. Ook de zojuist gebouwde toren werd aangetast maar de vierschaar was toen nog niet gebouwd. De stad wist enkele aangrenzende percelen grond met verbrande huizen te kopen en de herbouw volgde op een grotere schaal dan die van het oude stadhuis.

De herbouw van het getroffen stadsdeel bespoedigde een volgende stadsuitbreiding, die van de Nieuwezijds Achterburgwal tot het Singel. Meteen na 1421 werd daaraan begonnen. Zo kon de stad iets ruimer uitgelegd worden. De herbouw naar vijftiende-eeuwse normen vergde meer ruimte en daarom werd de stad verder uitgelegd; in het westen tot aan het Singel, waarvan men aanneemt dat die deels al als waterloop aanwezig was en binnen de vestgracht kwam de eerder genoemde aarden wal. De ruimtewinst aan de westzijde was minimaal. Oorzaak was het feit dat die ten koste ging van de ontginning in de daar liggende polder. Nieuwer-Amstel, dat op dit punt aan de stad grensde, liet zich het verlies van grond duur betalen. Veel groter was de landaanwinst in het

oosten. Het leek wel of voor dit moerassige gebied geen animo was. De nieuwe begrenzing reikte daar tot de Kloveniersburgwal en de Geldersekade. Men schat dat er in 1421 ongeveer 4000 mensen in de stad woonden.

In de nacht van 24 op 25 mei 1452 ontstond er brand in de buurt van de Oude Kerk. De brand werd aangewakkerd door een straffe wind uit het noorden en breidde zich al snel uit over de hele oude zijde van de stad. De in het Damrak liggende schepen vatten ook vlam en het vuur werd zo overgedragen op de nieuwe zijde. Ook daar verspreidde het vuur zich richting het zuiden. We krijgen ongeveer een idee welk deel der stad getroffen werd als we vernemen dat de Sint Olofskapel en de Sint Pauluskerk op de oude zijde en de Onze Lieve Vrouwekerk en -gasthuis en het Geertruidenklooster op de nieuwe zijde gespaard bleven. Van de Nieuwe Kerk kwam de noord-

westhoek er redelijk ongeschonden vanaf, maar het dwarsschip en het dak met ruiter werden vernield. Het dak stortte in de kerk en vernielde o.a. het koorhek. Opnieuw waren het stadhuis en het ernaast gelegen Sint Elisabeth-gasthuis het slachtoffer, net als de Nieuwezijds Kapel. Het Begijnhof werd deze keer volledig in de as gelegd, inclusief het aanleunende Sint Luciaklooster.

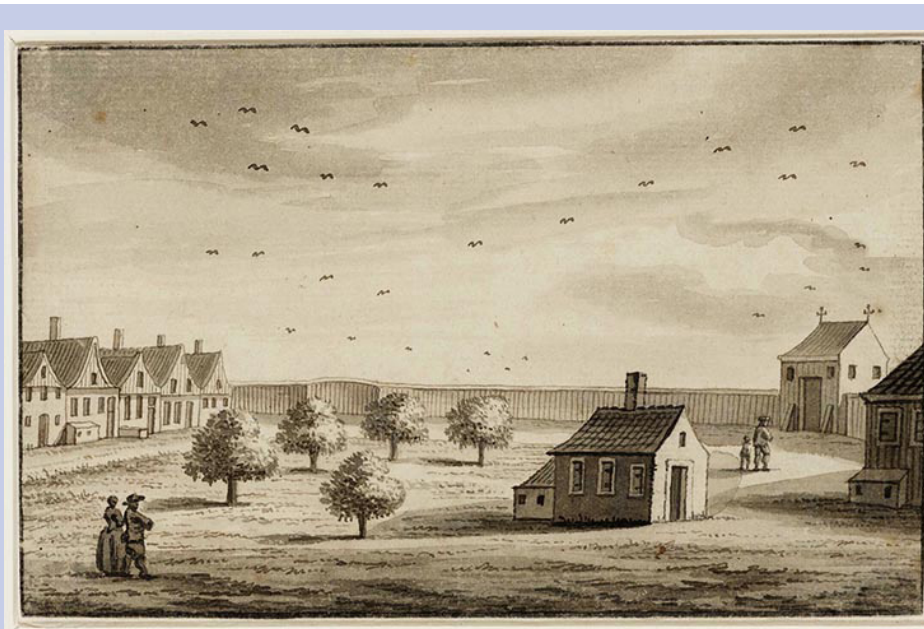

Kloosters

Aan het eind van de veertiende eeuw maakte Amsterdam kennis met het fenomeen 'klooster'. Er verschenen twee mannenkloosters buiten de stad, het Kartuizerklooster (1394) en het Regulierenklooster (1395). In de Uiterste Nesse, toen nog steeds buiten de omwalling, werd een zusterhuis gebouwd voor de 'Oude Nonnen'. Dat was in feite een voortzetting van een begijnenhuis maar dat werd rond 1400 een Augustinessenklooster. In de vijftiende eeuw ging het sneller en nu kwamen er een groot aantal vrouwenkloosters van de Derde Orde bij, een gemeenschap van nonnen die niet alle geloften aflegde. Er kwamen slechts drie mannenkloosters binnen de muren: het Paulusbroedersklooster (1409), het Cellebroedersklooster (1440) en het Minderbroedersklooster (1463). Toen was het aantal kloosters al zozeer toegenomen dat het stadsbestuur zich begon te weren tegen nieuwe vestigingen. De stad wilde alleen nieuwe vestigingen toelaten als de orde van zins was iets voor de samenleving te betekenen en niet alleen maar bidden binnen de kloostermuren. Om het de Minderbroeders mogelijk te maken een klooster te stichten was een bevel van de landsheer Filips de Goede nodig. De Cellezusters werd minder in de weg gelegd toen zij in 1475 een klooster stichtten. Zij verpleegden namelijk zieken. Dat ze daarbij vaak zelf ook het loodje legden werd in dank aangenomen. Het laatste vrouwenklooster wilde de stad per se niet toelaten omdat het een bedelorde betrof. Men weerde zich zolang als het kon en saboteerde de bouw tot men moest inbinden en het klooster toelaten. Het waren de Franciscanessen, meestal Clarissen genoemd. Zij konden eindelijk in 1499 intrekken in een paar huizen, maar nu voerde de stad het ene na het andere proces voor het Hof van Holland om de zusters te dwingen zich aan bouwvoorschriften te houden. Binnen een eeuw waren de kloostergemeenschappen van welkome gasten tot lastige stadgenoten geworden. Alle privileges zoals belastingvrijdom, werden ze weer afgenomen.

De kapel op het Begijnhof was door de brand van 1421 al ernstig beschadigd geraakt en werd nu helemaal met de grond gelijk gemaakt. In 1962 werd bij een opgraving onder het Begijnhof een fundament ontdekt dat aantoonde dat op hetzelfde veertiende-eeuwse fundament twee keer een nieuw huis gebouwd werd. Het Heilige Geestgasthuis werd opnieuw getroffen en niet meer als gasthuis herbouwd. Het werd een proveniershof en eind zestiende eeuw – na de Alteratie – ingelijfd bij het Burgerweeshuis. Aan de oude zijde werden alle kloosters slachtoffer van het vuur, veertien in totaal. Thomas á Kempis deed vanuit Zwolle verslag hoe het in Amsterdam na de brand met de kloosters gesteld was. De zusters liepen ontredderd door de stad, bedelend om onderdak en voedsel. Voor het Minderbroedersklooster betekende dit het einde; het stond tien jaar leeg voordat een andere tak van de Franciscaner Orde, dit keer Observanten, de draad weer oppakten. De deels reeds versteende Sint Anthoniespoort werd zozeer aangetast door het vuur dat tijdens de verstening van de stadsmuur het poortgebouw een nieuwe stenen schil kreeg. Het vuur was tot de uiterste grens van de stad gekomen. De verdedigingswerken in het zuiden waren ernstig aangetast. Toen de schade opgemaakt werd, bleek dat bijna driekwart van de stad in de as was gelegd. De landsheer in het verre Bourgondië kreeg verslag van de ramp en schonk de stad belastingvrijdom voor een periode van tien jaar. Hij drong ook aan op maatregelen om dit nooit weer te laten gebeuren. De hertog doelde op strikte maatregelen en handhaving van nog strengere bouwvoorschriften. In de brief werden er enkele genoemd. De bouwvoorschriften waar de hertog op doelde, waren al eerder uitgevaardigd. Stenen zijmuren werden voorschrift, ook bij herbouw van panden. Om de kosten voor de bewoners enigszins te drukken werd bepaald dat een fun-

Bourgondische Huis

In 1433 ging de titel van graaf van Holland van het Beierse Huis over op het Bourgondische, toen Jacoba van Beieren na een machtsstrijd haar titel moest afstaan aan Filips de Goede. De Bourgondiërs waren vechtjassen en hadden veel geld nodig voor hun conflicten. Dat geld kregen ze vooral van de rijke steden in hun rijk, Gent en Brugge, in ruil voor privileges die de stad verzekerden van nog meer rijkdom. Het uitbouwen van een stad tot vesting was een onderdeel van de Bourgondische inbreng. Ook Amsterdam begon de grens van de stad te verstevigen door aarden wallen met palissaden erop. Die wal was weer omringd door een vestgracht, maar daar was in Amsterdam geen gebrek aan. De stad was juist begonnen aan een nieuwe uitbreiding die door twee stadsbranden werd bespoedigd.

Boven: Historiserende tekening van de omwalling met palissaden

dament voor zijmuren tussen twee huizen gedeeld mocht worden. Voorts was harde dakbedekking i.p.v. riet vereist; de omschrijving liet meer materialen toe, maar bedoeld werd: daken van gebakken dakpannen. Voor- en achtergevel moesten bij voorkeur in steen uitgevoerd worden. De in het vooruitzicht gestelde boetes waren niet mis: 50 gouden ridders per overtreding. Een dergelijke keur was al op 31 mei door de burgemeesters uitgevaardigd, ver voor de brief van de hertog. Opnieuw toog men aan het werk om de stad weer op te bouwen en dit was gelijk aanleiding voor een uitbreiding. In het zuiden werd de grens verlegd door het Singel te verlengen tot de Amstel. De Kalverstraat werd verlengd en een nieuwe stadspoort gebouwd: de Regulierspoort. Aan de andere kant van de Amstel werd een aansluiting gemaakt op de Kloveniersburgwal, zodat daar een goed verdedigbare stadsgrens ontstond, met een rondeel in het midden en twee muurtorens aan weerszijden: de Leeuwenburg op

Boven: Aan de zuidgrens van de stad kwam dit rondeel, een zwaar bewapend fort tegen aartsvijand Utrecht. Het heeft nooit een schot hoeven lossen of het moet al ceremonieel zijn.

Cornelis Anthonisz was schilder en kreeg van het stadsbestuur opdracht een schilderij van de stad te maken, een 'portret'. Cornelis maakte een vogelvluchtk kaart en was vanaf 1523 druk met schetsen in de stad. In 1538 presenteerde hij het schilderij zoals op de omslag van dit stuk te zien is. Men neemt aan dat de stad dit schilderij tijdens een bezoek aan Karel V wilde schenken maar dat bezoek ging nooit door en men hing het zelf op. Cornelis maakte in 1544 op basis van zijn schetsen deze houtsneede. Klik!

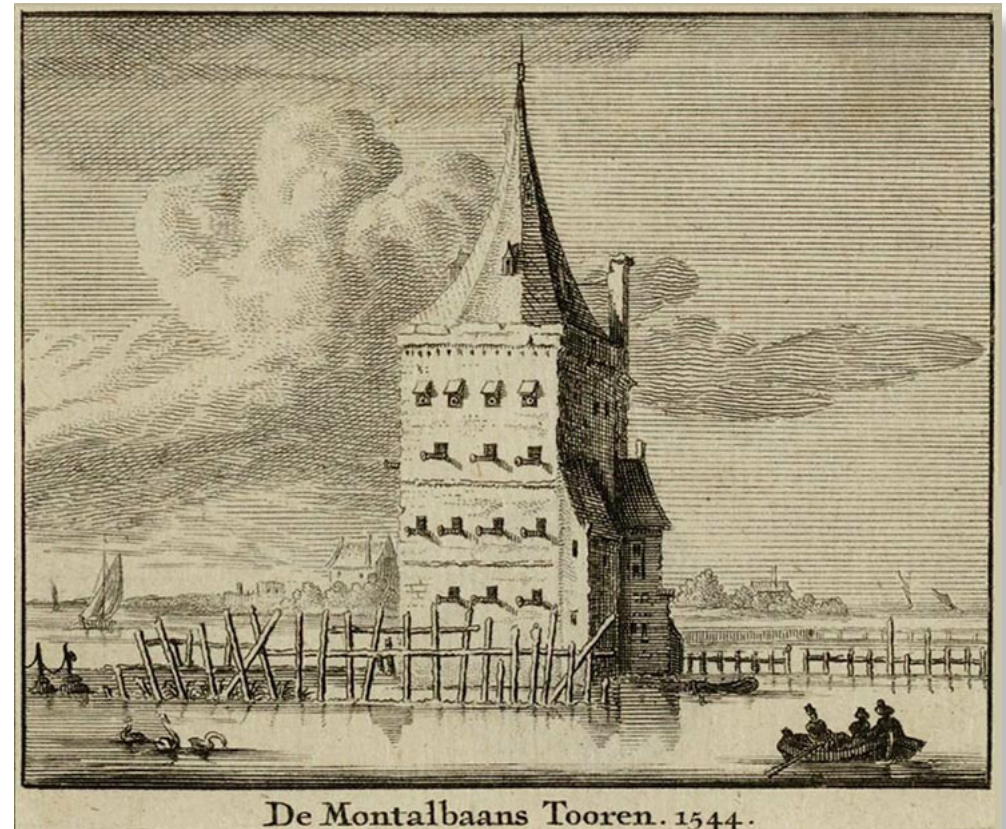

de westoever en Swycht Utrecht op de oostoever.

De jongste burgwallen, de Kloveniersburgwal en de Geldersekade kruisten de Sint Anthonieszeedijk en deze werd nog een keer doorgraven voor een kleine spuisluis. Op de kruising stond een groot poortgebouw: de Sint Anthoniespoort.

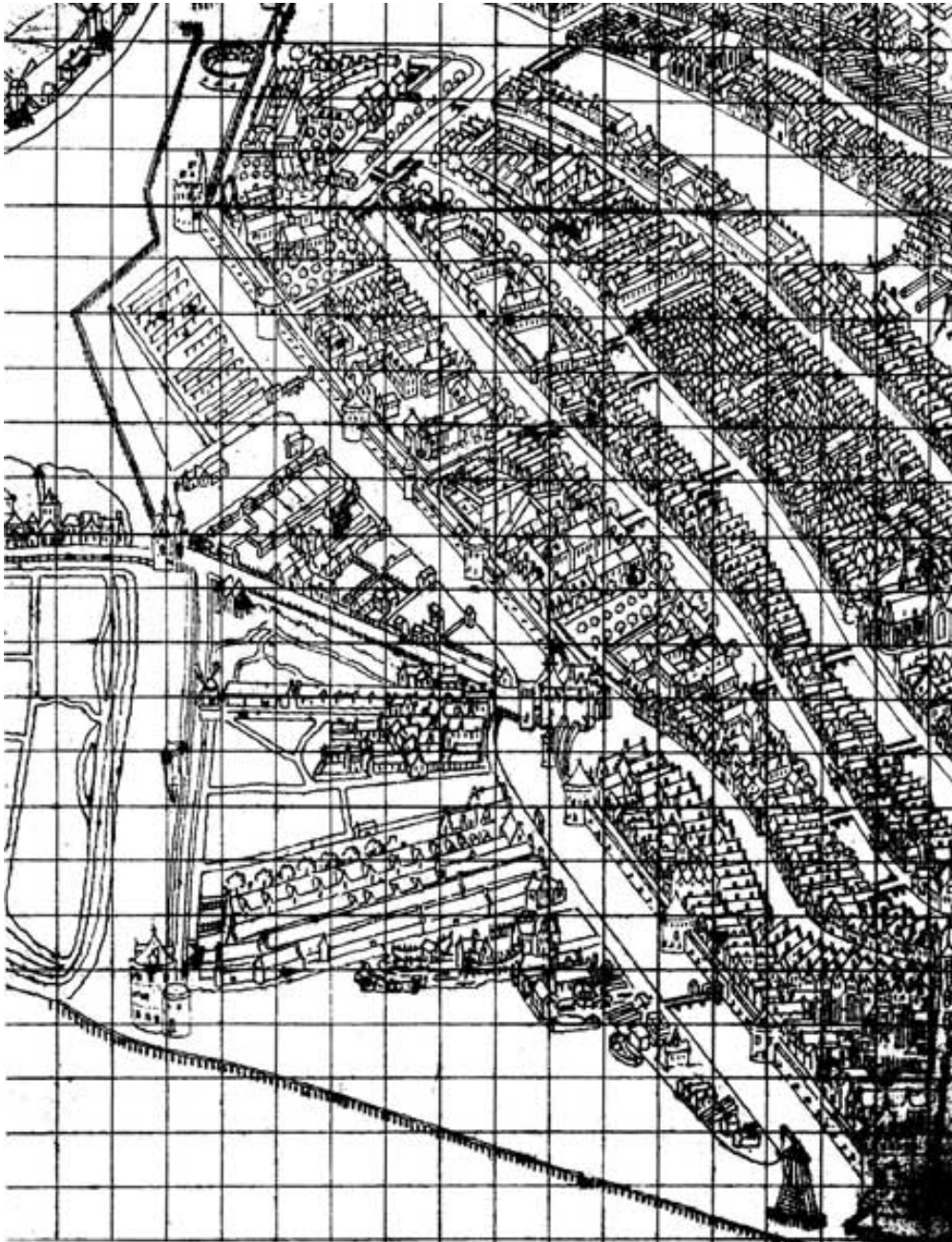
In het westen, op de Nieuwendijk, kwam eveneens een grote poort: de Haarlemmerpoort. Amsterdam had de grenzen bereikt die wij kennen van de stadsplattegrond van Cornelis Anthonisz. zoals hij die schilderde in 1538 en in hout graveerde in 1544.

Eind vijftiende eeuw was Amsterdam nog steeds omringd door aarden wallen met palissaden. De landsheer in het verre Bourgondië drong wel aan op 'verstening', het metselen van muren met op regelmatige afstanden muurtorens. Dat was echter een zeer kostbare aangelegenheid en men beperkte de inspanningen tot het verstevi-

gen van poortgebouwen en gemetselde gevechtstorens. Toen Maximiliaan van Oostenrijk als voogd voor zijn zoon Filips de Schone optrad, omdat de moeder Maria van Bourgondië in 1482 overleed, bezocht hij enkele malen Amsterdam. Bij die gelegenheid spoorde Maximiliaan de stad aan werk te maken van die verstening en... dat werkte! Voordat de eeuw om was, kwam de stenen muur gereed. Aan zo'n bezoek dankt de stad ook zijn keizerskroon. Die muur zou tussen 1602 en 1613 weer afgebroken worden als gevolg van verdere

Boven: Ter bescherming van de Lastage kwam begin 16e eeuw de Montelbaenstoren
Links: Haarlemmerpoort aan, eigenlijk half in het Singel gebouwd

uitbreiding van de stad. Wij houden ons vast aan de hiernaast afgebeelde vogelvluchtk kaart van Cornelis Anthonisz uit 1544. De contouren van dat Amsterdam waren na de brand van 1452 en de aansluitende herbouw bereikt.

De stad telde in het jaar 1500 nog net geen 10.000 inwoners maar was een factor waarmee in het gewest Holland rekening gehouden werd. Het was een bijzondere stad in het gewest, er was immers geen adel die de boventoon voerde, alleen burgers maakten de dienst uit. De stad was lang met de nek aangekeken maar deed nu, nadat de landsheer speciale aandacht aan haar had besteed, van zich spreken. Maximiliaan had immers Amsterdam behoed voor verdere aanvallen van Utrecht door hen een strafexpeditie te beloven als ze dat nog eens deden. Vlak voordat hij Amsterdam bezocht, stond hij met een troepenmacht voor de poorten en zegde hen de wacht aan. Amsterdam was allang niet meer het stadje waar ze eens lekker konden huishouden, de schepen in de haven in brand steken en de omringende dorpen leegroven en uitmoorden. De stad dreef handel met heel Noordwest-Europa en zeilde naar de Oostzee om daar graan en hout te halen en bier uit Hamburg. Ze had diverse privileges verkregen in de landen rond de Oostzee. Amsterdam kende een levendige haringhandel die zo'n centrale plaats in het gewest innam dat zichzelf de moeite niet hoefde te doen om een vissersvloot te onderhouden.

Gaat u mee om die stad eens rond te lopen...?

Het bolwerk dat het verst het IJ in steekt is het Kamperhoofd. We komen vanaf de vijftiende eeuw al een versterking op die landtong tegen en daar is eigenlijk niet veel meer aan veranderd dan modernisering van het geschut. Vergeleken met de situatie op de kaart van 1544 is er in de eeuwen daarna wél heel veel gewijzigd; vandaag de dag valt het Kamperhoofd alleen vanuit de lucht nog te herkennen. Vanaf de plek waar het geschut op het Kamperhoofd het IJ bestrijkt, richten wij onze volgende stop op het scheepsbouwgebied, de Lastage, met de Montelbaenstoren aan het andere eind ervan.

Dichtbij het Kamperhoofd is een stevig uitgevoerde vestingstoren in de muur opgenomen, de Schreierstoren. De toren heet de Schrayershouttoren, omdat de stadsmuur hier een scherpe hoek maakt (van schray

Onze wandeling vindt plaats in 't jaar 1500. Sommige delen in de nu volgende tekst staan cursief gedrukt. Die handelen over toekomstige wijzigingen, die ná 1500 werden doorgevoerd.

= 'scherp'). Deze toren is in 1487 gebouwd nadat de Lastage in gebruik werd genomen, toen Albrecht van Beieren in 1387 de stadsvrijheid verruimde tot 100 gaarden (368 m). Waarschijnlijk stond er echter al een voorganger toen de stad na 1452 tot de Gelderse kade uitgebreid werd.

Zowel het Kamperhoofd als de Schreierstoren neemt ook de verdediging van de toegang tot de stad via de Oudezijds Kolk voor zijn rekening.

De sluis zelf is nauwelijks zichtbaar, zo overbouwd is hij. Net als vandaag de dag is er maar aan één zijde een smalle kade. De sluis en de kolk die de Oudezijds Burgwallen verbinden met het IJ, zijn er gekomen na de eerder genoemde plannen van 1409. Tegenover de Schreierstoren staat de scheepskraan in het water.

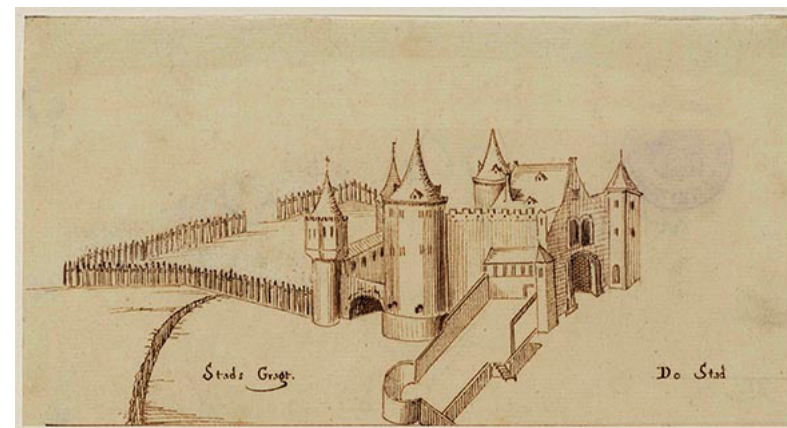

Die is er van stadswegen geplaatst om zware lasten te tillen, zoals het plaatsen van masten, maar niet om goederen over te slaan. We lopen nu de Geldersekade op, richting Sint Anthoniesdijk. Aan de overzijde is de Lastage waar je als onbevoegde niet zo snel komt. Het is een gebied met scheepsbouw en aanverwante bedrijven zoals teerkokerijen en lijnbanen. In het water staan de 'palingen', dubbele rijen houten palen tegen indringers en smokkelaars. Daarin zitten op regelmatige afstanden openingen, die 's nachts met een drijvende boom afgesloten zijn en overdag bewaakt worden door beambten die controleren en accijnzen innen. Aan de binnenzijde van de muur lopen we langs drie muurtorens, waarvan de middelste steviger is, de Heyman Ruyschen- of Sint Nicolaastoren. *Tegenwoordig kunt u in de wallenkant nog brokstuk-*

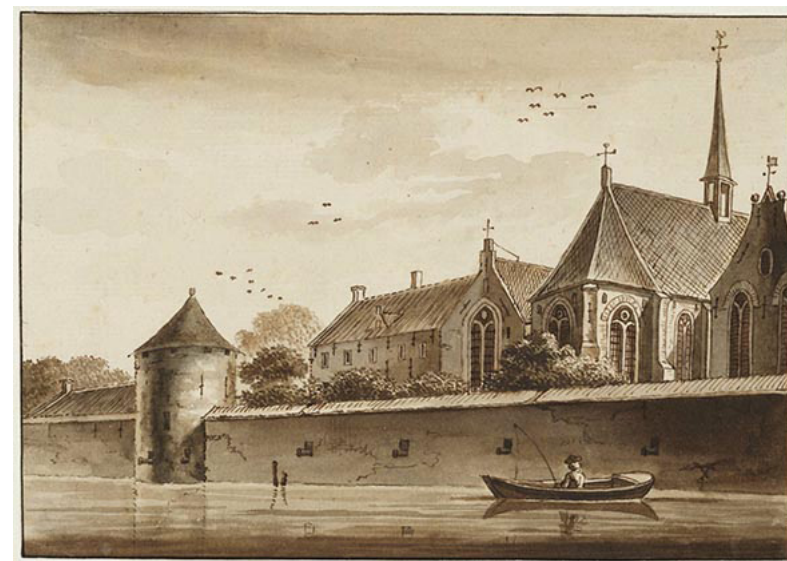

ken van de in 1545 afgebroken toren aantreffen. De drie torens zijn toen vervangen door één bolwerk ter plaatste van de Nicolaastoren.

Even ten noorden van deze toren is een brug naar de Lastage. Verder zuidwaarts komen we bij de Sint Anthoniespoort, het huidige Waaggebouw. Na de stadsuitbreiding van 1452 moet er iets van een poort op de Zeedijk geplaatst hebben. De stad moest natuurlijk afgesloten kunnen worden, maar hoe dat eruit zag weten we niet. Tijdens de versterking van de omwalling, na de aanmoediging van Maximiliaan in 1481, moest de poort op de Zeedijk daar opnieuw ingepast worden en dat vergde aanpassingen waarvoor de eerste steen in 1488 gelegd werd. De poort is gebouwd op de Sint Anthoniesdijk, de zeewering tegen het IJ. Deze dijk is een inlaagdijk, een reparatie na een dijkdoorbraak in een onbekend jaar, ergens in de elfde of twaalfde eeuw. Daarbij werd de oude dijk zo zeer vernield dat reparatie niet meer mogelijk was en er landinwaarts een

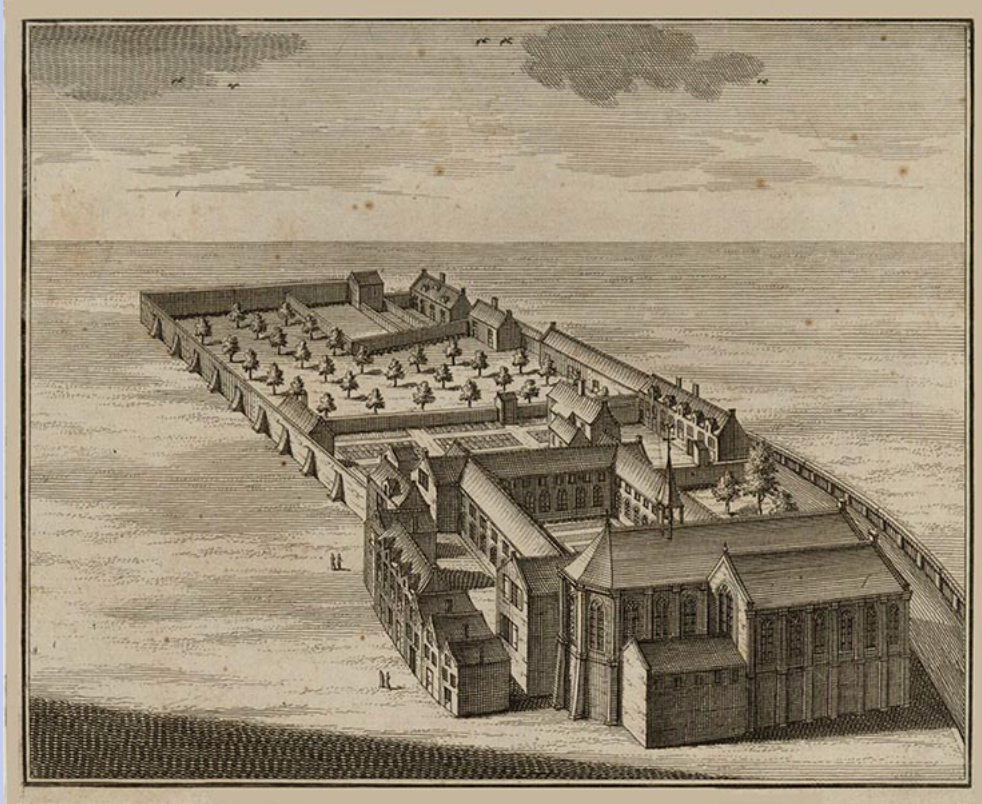

nieuwe gelegd werd. Buiten de muur loopt de dijk met een grote bocht terug naar de Diemerzeedijk. Oostelijk van de Amstel is deze dijk de enige toegangsweg tot de stad. Onder het voorplein bevond zich tot voor kort een spuisluis die het IJ van het stadswater afsloot. Binnen de poort is ruimte open gelaten voor een bescheiden wagenplein. We kijken over de dijk de stad in en zien links de gevelwand van het Cellezusterklooster, dat daar sinds 1475 gevestigd is. Tegenover de poort staat het omvangrijke Minderbroedersklooster dat in 1463 werd gesticht. Op onze weg hierheen zijn we bijna alleen nog maar kloosters tegengekomen. Ze zien er in de regel erg ontoegankelijk uit, om-

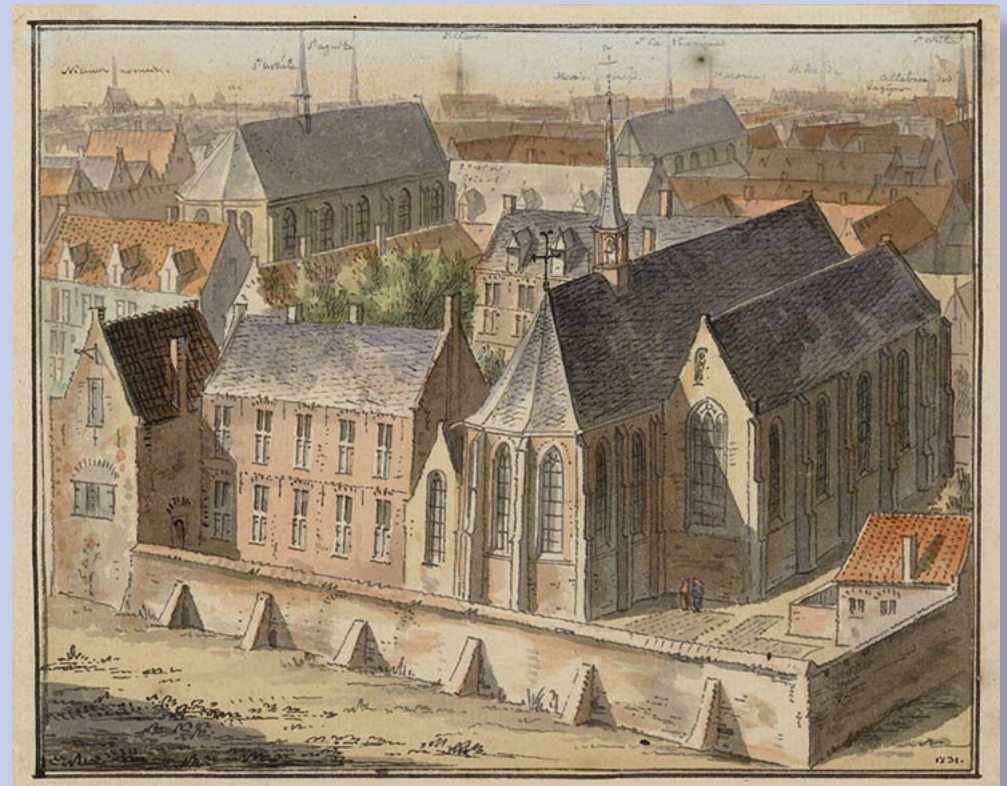
geven als ze zijn door hun hoge stenen muren. Als de congregaties arm zijn, hebben ze de randen van hun kloosterterrein aan particulieren verkocht, maar hun huizen mogen dan geen ramen aan de kloosterzijde hebben. Verder naar het zuiden, nu langs de Kloveniersburgwal, weer drie muurtorens, de toren Achter de Bekeerde Susteren, de Sint Sebastiaanstoren en de Uilenburg. Aan de rechterkant eerst het rond 1455 gestichte Bethaniënklooster. *De financiën van het klooster waren pover, zodat het stadsbestuur stukken grond terug heeft kunnen kopen waarop de Koestraat gerooid is, een doorgang naar de Achterburgwal.* Van de Bethaniëstraat tot de Hooghstraat staan zo-
waar wat burgerhuizen, de eerste die we tegenkomen

Boven: Paulusbroedersklooster met Sint Sebastiaanstoren
Links: Minderbroedersklooster

De ene kloosterorde bemoeide zich intensief met de bevolking, de andere helemaal niet. Binnen Amsterdam waren geen bemoeizieke orden als de Jezuiten of Benedictijnen maar overwegend Franciscaner orden die relatief vreedzaam tussen de bevolking leefden. De vrouwenkloosters verdienen graag aan diensten aan het volk, bijvoorbeeld door te wassen, strijken, verstellen, borduren, enzovoort of zoiets als vetweiden van vee voor de vele gilde- en schuttersmaaltijden. Het Minderbroedersklooster (boven) had een uitgebreide boomgaard waaruit geleverd werd. De nogal groot uitgevallen kapel zat regelmatig vol met gelovigen, zodat de parochiekerken wel eens bij het stadsbestuur aan de bel trokken. Dat gebeurde ook in het geval van bierbrouwen door kloosterlingen. Ze waren vrijgesteld van

accijnzen maar kwamen in aanvaring met de tapperijen in de stad die wel accijnzen afdroegen. De Cellezusters en de Cellebroeders konden geen kwaad doen bij de bevolking. De broeders verpleegden besmettelijke zieken, legden ze af en begroeven ze, de zusters verpleegden de overige zieken. De Paulusbroeders waren weer met heel andere zaken bezig. Zij waren met als nagenoeg enig doel hier 'neergezet' om als priester en biechtvader op te treden voor de vele vrouwenkloosters van de Derde Orde der Franciscanen die zich geen eigen inwonende priester konden veroorloven. Het Begijnhof had een tussenoplossing bedacht en vergrootte hun grondstuk en verkocht een deel ervan aan het Sint Luciënklooster waarvan de priester meteen als biechtvader voor de begijnen kon optreden.

sinds de Sint Anthoniespoort. Verder lopend komen we aan de Hooghstraat waar de Paulusbroeders al van vóór 1409 hun convent hebben. *Na de Alteratie zal het Paulusbroedersconvent opgedeeld worden in diverse stukken: het Stadsbushuis, de Sint Jorishof en het Dolhuys. De forse kapel wordt Waalse kerk. Het Bushuis wordt in 1602 verhuurd aan de VOC en hun deel van het complex zal worden omgebouwd tot het Oost-Indisch Huis.*

Daarna komen we langs het Ursulaklooster, ook wel de Elf Duizend Maagden genoemd. *In 1585 werd dat klooster opgeheven en werd hier het Spinhuis gevestigd. Op het gedeelte dat aan de Paulus-*

Boven: Het Sint Ursulaklooster ofwel De Elfduizend Maagden

Rechts: Het Raampoortje dat naar 'die Raemen' leidt, een buiten de stad liggend bedrijventerrein voor de textielwerkers. Op deze tekening is de omwalling nog niet versteend.

broeders grensde, kwam een deel van het Dolhuys. Rond de Raamgracht (na demping: het Rusland) vinden we zowaar weer wat burgerbebouwing en in de wal het Raampoortje, een kleine doorgang in de muur met een brug naar het buitengebied. Dit poortje geeft toegang tot Swaenenburgh waar 'die Raemen' van de textielveredelaars staan.

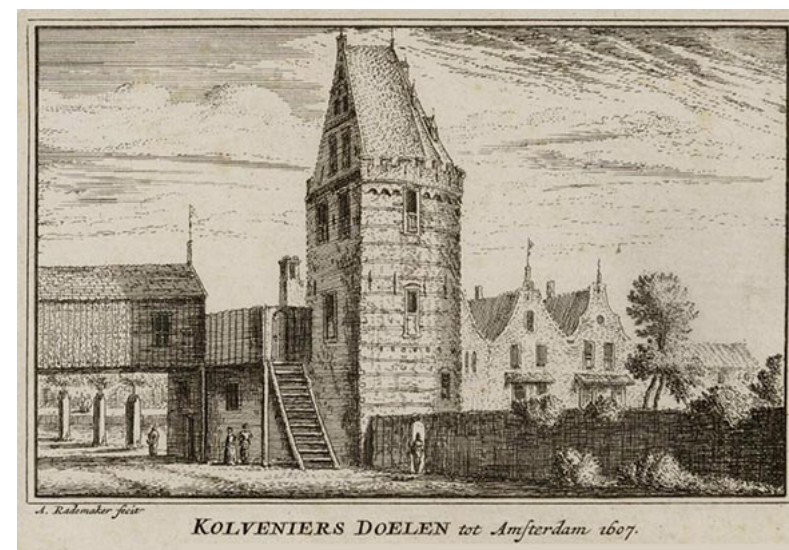
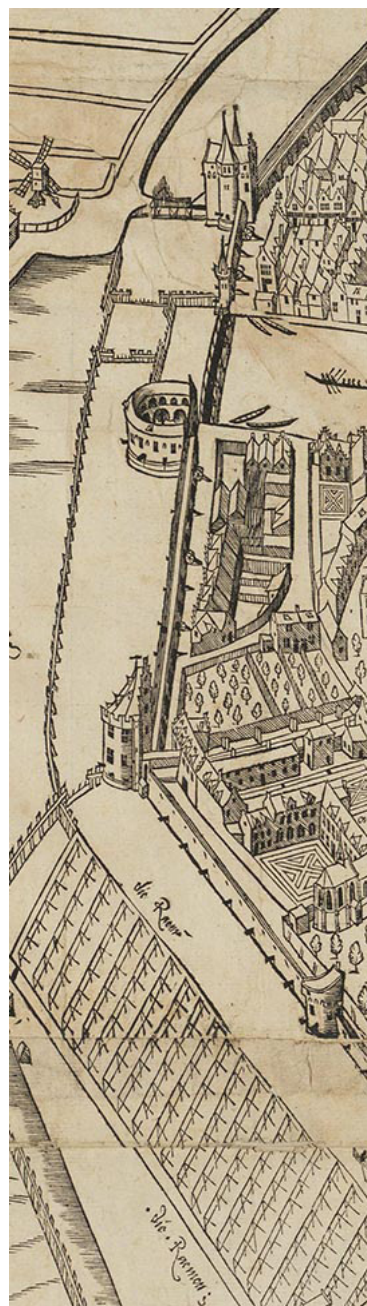
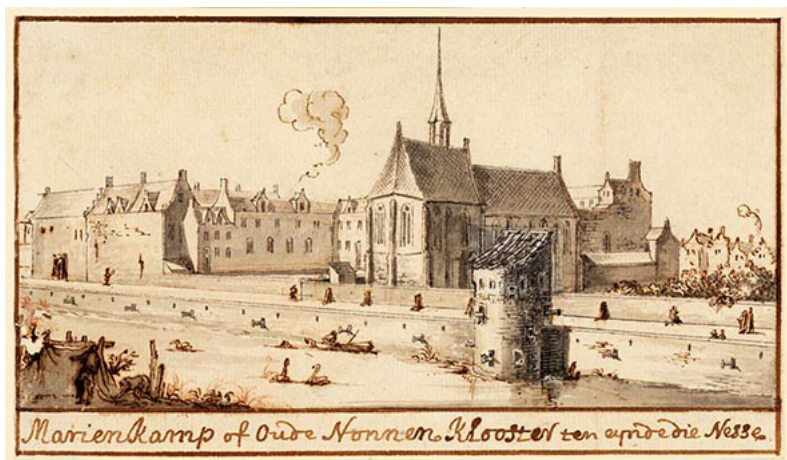
Eindelijk komen we aan de zuidzijde van de middeleeuwse stad. Bij de toren 'Swijght Utrecht' knikt de muur naar het zuidwesten. *Na afbraak van de muur hier ter plaatse (1607) bleef deze toren aanvankelijk staan als onderkomen voor de schutterij, maar in 1882 moest hij wijken voor de nieuwbouw van het Doelenhotel. Van deze toren naar het bolwerk 'Rondeel' liep tot 1607 alleen een borstweering (zie tekening volgende pagina rb). We lopen langs de borstwe-*

ring door een niemandsland, geen bebouwing, alleen wat tuinen van het Oude- en Nieuwe Nonnenklooster. Onderweg zijn we langs dat klooster van de Oude Nonnen gelopen, het oudste klooster binnen de stad (1386). Het is ook het grootste klooster qua omvang en neemt met de Nieuwe Nonnen aan de Amstel bijna de hele 'Uterste Nesse' in beslag. Alle verdedigingswerken langs de zuidgrens zijn stadsgebied. Dat verandert als het klooster in geldproblemen komt.

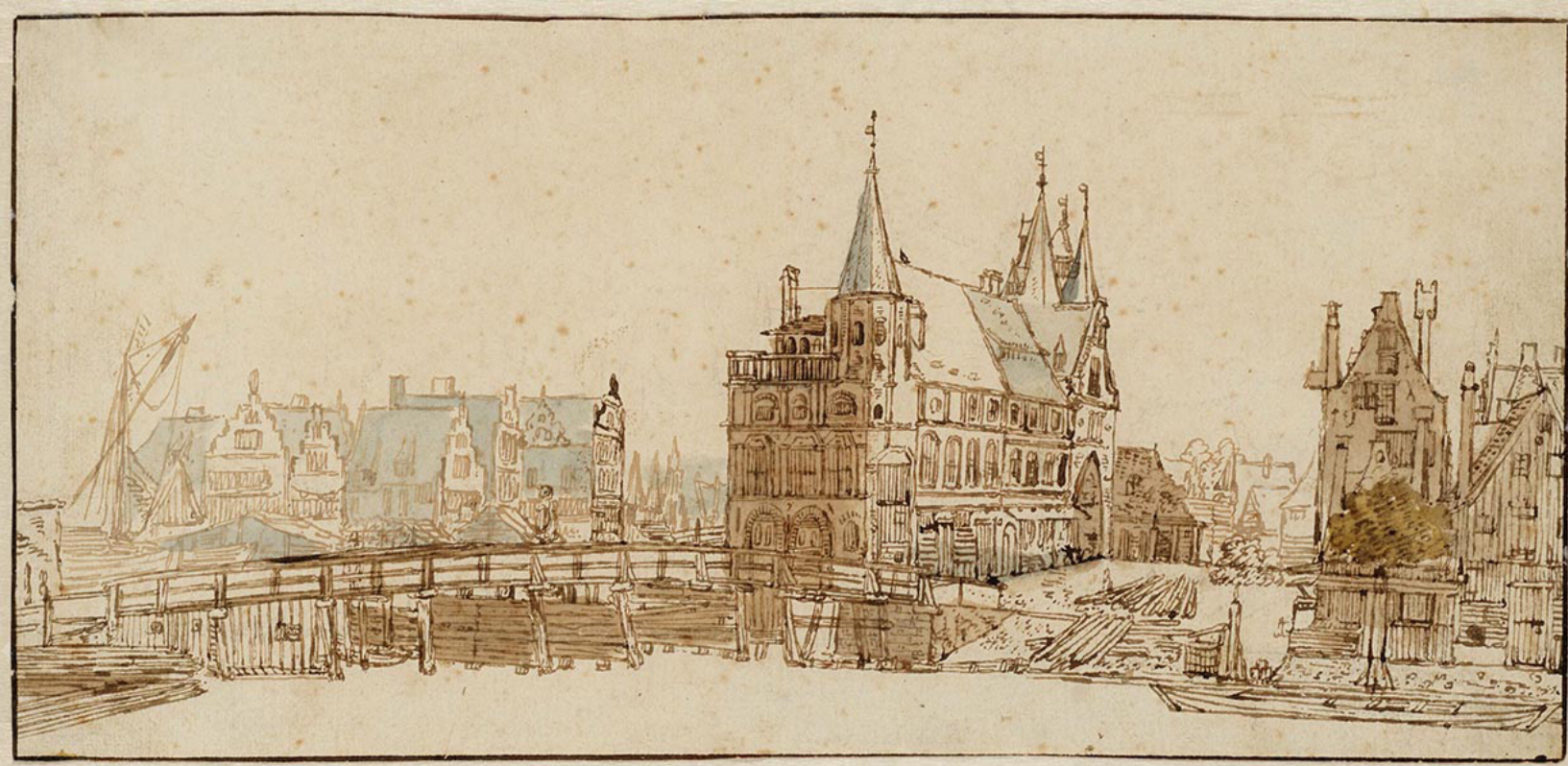
In 1522 kocht de stad een stuk grond van de nonnen waarop zij een timmerwerf vestigde, de Scaffery. Bij de opheffing van het klooster (1578) was er ook een particuliere bierbrouwerij op het terrein gevestigd en waren er pakhuizen gebouwd.

Het zuiden van de stad, daar waar de Amstel binnenstroomt, is de achilleshiel van de verdediging. Om te voorkomen dat grote schepen de stad binnen kunnen varen, is er een woud van palen in de rivierbodem

geslagen met slechts een kleine opening die 's nachts door een boom werd afgesloten. Bij de doorgang staat een paalhuisje waar het paalgeld geïnd wordt. Rechts van de brug staat het zwaar bewapende Rondeel (eerste vermelding 1435) en links de gevechtstoren Leeuwenburg. Van het Rondeel naar muurtoren 'Swyght Utrecht' is een borstwering aangelegd, net als van de Leeuwenburg naar de Regulierspoort. Het geheel van voorzieningen is dermate afschrikwekkend dat gedurende de Middeleeuwen de stad nooit door een vijand vanuit het zuiden is benaderd. Inmiddels zijn we bij de Amstel aangekomen. Tussen beide oevers van de rivier is een vaste houten brug gelegd: de Roobrug.

Boven: Stevig uitgevoerde muurtoren 'Swyght Utrecht' met wering
Links: Oude Nonnenklooster met muurtorentje Uilenburg

Li.bov: Boomhuisje in de Amstel

Re.bov: Rechts toren Swyght Utrecht en links het Rondeel, gezin vanaf 'die Raemen'

Links: De Roobrug, gezien van de huidige Oude Turfmarkt, met toren Leeuwenburg en Regulierspoort. Daartussen de muurhuizen waarin de glasblazerij gevestigd werd die de brand veroorzaakte die dit hele complex in de as legde. Wat overbleef was één toren van de poort, maar die staat er dan vandaag nog steeds.

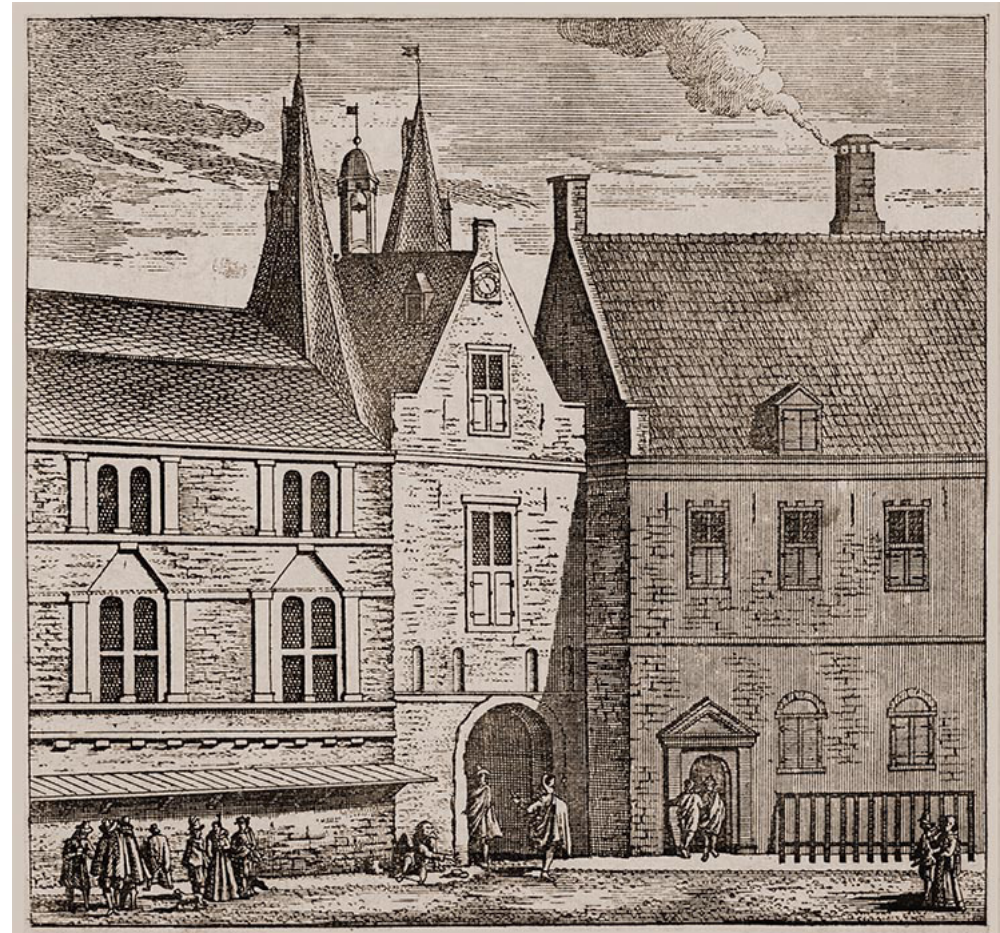
Als we via de Roobrug de rivier oversteken, komen we bij de muurtoren Leeuwenburg aan. Op de brug de stad in kijkend zagen we op de linker Amsteloever het oude Sint Jorishuis. De besmettelijk zieken zijn, sinds het gasthuis binnen de muren terecht is gekomen, verhuisd naar het Leprozenhuis, het Sint Nicolaasgasthuis buiten de muur aan de Sint Anthoniesdijk.

De toren Leeuwenburg brandde in 1618 af, samen met een deel van de Regulierspoort en de tussenliggende huizen waarin een glasblazerij gevestigd was. Het Sint Jorishuis zal na de Alteratie naar

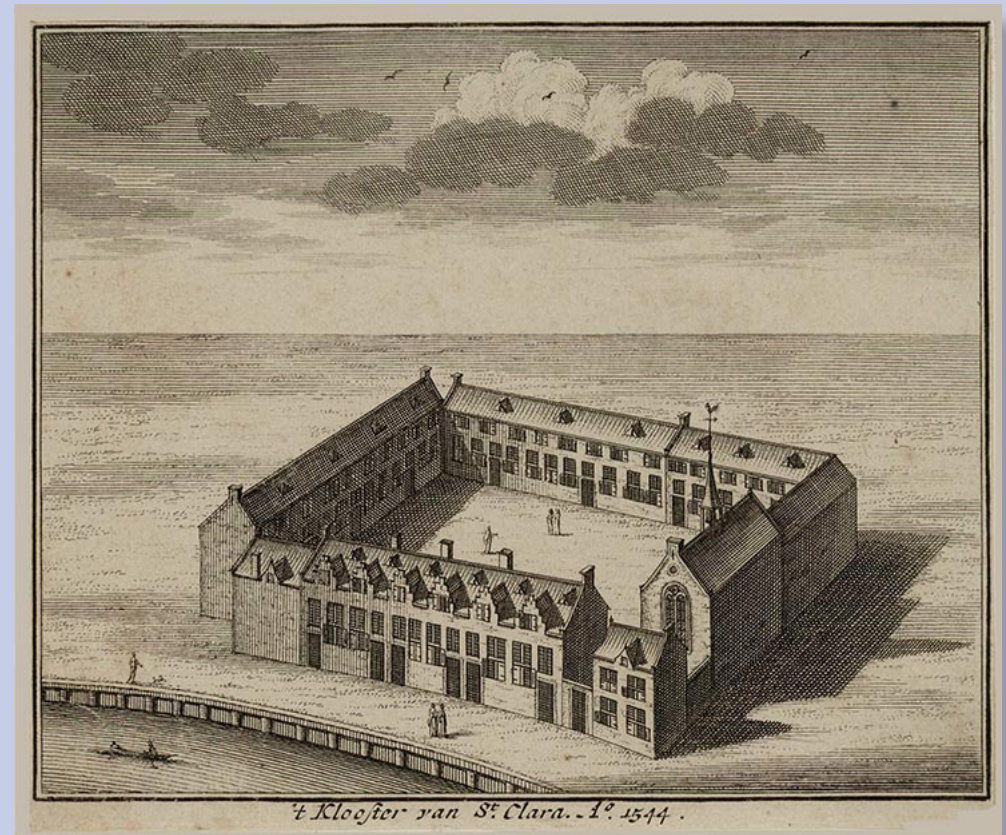
Boven: Veldzijde van toren Leeuwenburg en Regulierspoort. De muur tussen beiden is onjuist getekend; hier was slechts een borstwering van houten balken.

Rechts: Binnenzijde Regulierspoort, waarnaast in een later stadium huizen tegen de buitenkant gebouwd werden

het Paulusbroederconvent verhuizen. De toren Leeuwenburg werd na de brand niet meer herbouwd, maar van de Regulierspoort blijven één toren en het wachthuis staan, het deel dat we vandaag de dag nog als de Munt kennen, alhoewel het wachthuis in 1877 vervangen werd door de huidige neo-aanbouw. In 1619-'20 kreeg de stompe toren zijn fraaie spits van bouwmeester Hendrick de Keyser. De ruimte binnen al deze bebouwing heet Schapenplein en is onderdeel van de veemarkt die in het laatste deel van de Kalverstraat

De **gezondheidszorg** in de Middeleeuwen was een aangelegenheid van de vele broederschappen die elk een goed doel nastreefden. Zij richtten gasthuizen in die elk een bepaalde groep zieken behandelden. Als het gevaarlijke aandoeningen waren zoals pestlijders en melaatsen ofwel lepralijders, werden de zieken buiten de muren gebracht om de rest van de bevolking niet te besmetten. Voor hen was aan de Amstel het Sint Jorishof gesticht (onder). Toen na 1452 de stad uitbreide tot de Regulierspoort kwam het hof binnen de stad te liggen en moesten de zieken verhuizen naar het Sint Nicolaasgasthuis (=Sint Anthoniesgasthuis). Ook dat zou ooit binnen de stad komen te liggen en moesten pestlijders naar het Buitengasthuis (=Pesthuis) verdwijnen. Het werk van de broederschappen werd gedurende de vijftiende eeuw overgenomen door kloosters, afhan-

kelijk van de orde. Het stadsbestuur was minder blij met de zogenaamde contemplatieve orden die zich afzonderden en niets met de buitenwereld te maken wilden hebben, tenzij het om geldbedragen of geschenken ging. Dat ging op het eind van de vijftiende eeuw zover dat zij de stichting van nieuwe kloosters blokkeerden. Dat gebeurde met een klooster van de orde der Clarissen toen die grond kregen in hetzelfde uitbreidingsplan als waarin het Sint Jorishof lag. Zelfs toen de orde de goedkeuring van de landsheer kreeg, verzette Amsterdam zich verder. Het verbod handwerkslieden zich te lenen voor werkzaamheden voor het klooster op straffe van verbanning. Ze zwichtte pas toen de paus er zich mee bemoeide. Kort na 1500 opende het Clarissenconvent het laatste klooster.

gehouden wordt. Nu bevinden we ons echt op het zuidelijkste punt van de stad van 1500 en onze verdere weg gaat weer noordwaarts. We komen langs het terrein dat rijke Amsterdammers gekocht hebben voor de orde der Clarissen, maar terwijl de vestiging van een klooster op deze plek door de stad Amsterdam is geblokkeerd, wordt er op dit moment (1500) stiekem toch al gebouwd. Na muurtoren de Meijert komen we bij de Heiligewegspoort (1480) aan het einde van de Heiligeweg, voorzover deze binnen de stad ligt. De weg strekt zich buiten de stad uit tot de Kostverlorenwetering, waar hij zich splitst in een weg naar Amstelveen en de andere over de vaart naar Sloten. Deze weg is aangelegd op de kade die de Binnendijkse Bui-

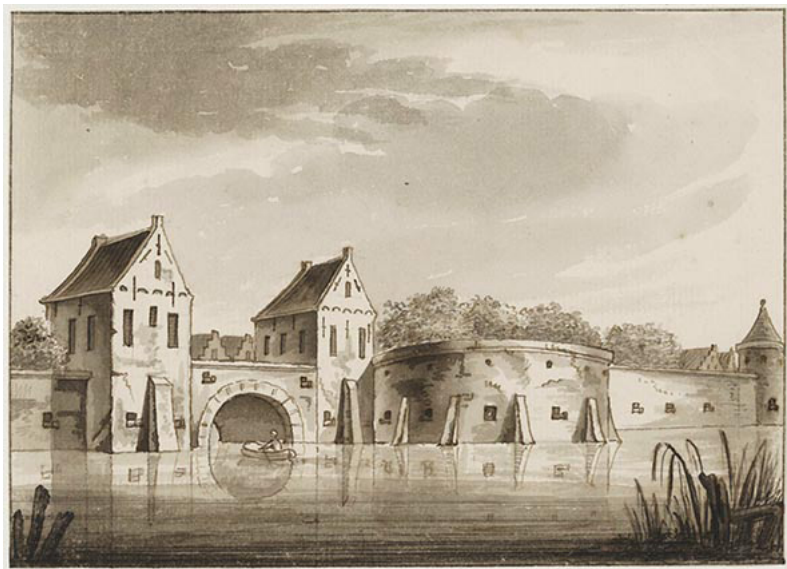
tenvelderse polder van de Stads- en Godshuispolder scheidt. Daarlangs loopt over de hele lengte de Heiligewegsvaart, die de vestgracht met de Kostverlorenvaart verbindt en waar de roemruchte 'Overtoom' te vinden is.

Op de kaart van 1544 veegt Cornelis Anthonisz de problematische kruising van deze Heiligewegsvaart met de Boerenwetering onder het tapijt. Het waterpeil van beiden verschilt namelijk aanmerkelijk en de

Boven: De kruising van de Boerenwetering en de Heiligewegsvaart, overgenomen van de kaart van Van Deventer 1560
Links: Stadszijde Heiligewegspoort met de typische spaarbogen

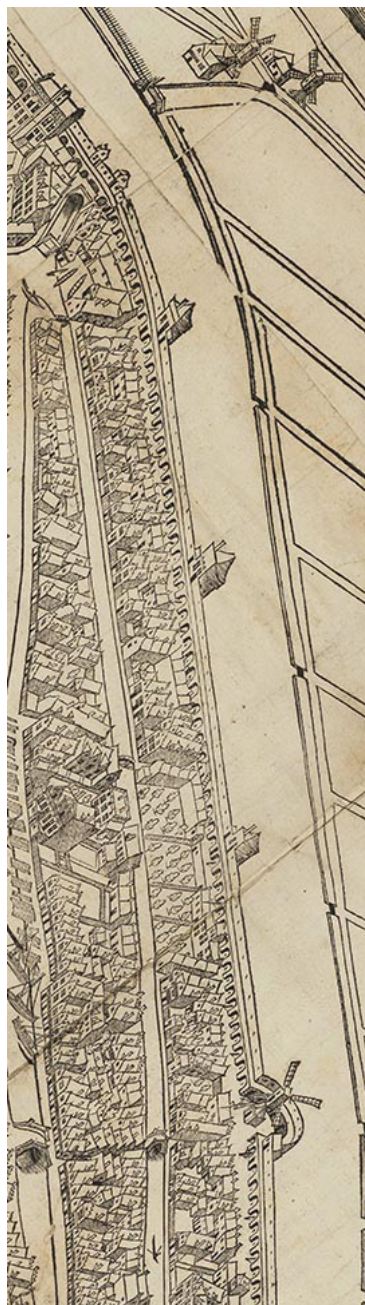
De Heiligewegspoort heeft een warrig verleden. Het was zo'n beetje de belangrijkste poort in de Middeleeuwen, want hier kwam de pelgrimsweg de stad binnen en pelgrims waren economisch gezien een belangrijke factor voor de stedelijke inkomsten. Toen deze poort ook de belangrijkste sluiproute voor stedelingen werd, om buiten de poort goedkoper hun vertier te zoeken kregen de winkeliers en tappers het voor elkaar dat de poort afgesloten en de brug verwijderd werd. In de volgende stadsuitleg kwam er toch weer een Heiligewegspoort met brug.

kruising gaat gepaard met een sluis en omlegging, die op latere stadskarten wel uitgewerkt zullen staan.

De brug voor de Heiligewegspoort zou rond 1540 gesloopt worden om een einde te maken aan het zogenaamde 'buitendrinken' waardoor de stad accijnzen misliep en de dranklokalen in de stad benadeeld werden. Hoe de vele pelgrims op weg naar Kalverstraat en de 'Heilige Stede' (Nieuwezijds kapel) de stad in moesten komen, interesseerde niemand; die moesten maar via de Regulierspoort omlopen. Een brug zou hier pas in 1590 terugkeren na de aanleg van de tweede Heiligewegspoort aan de nieuwe vestgracht, de latere Herengracht.

Boven: Waterpoort Boerenwetering met bolwerk
Rechts: Dezelfde situatie van binnen gezien, met schutsluis 'Boerenverdriet'

Verder noordwaarts lopend zien we over de muur de Hand- en Voetboogdoelen en komen vervolgens bij een waterpoort die geflankeerd wordt door twee muurtorens. Die waterpoort ligt in het tracé van de Boerenwetering die, eenmaal binnen de muur, via 'het Boerenverdriet' (een sluis) in het Spui uitkomt. Via deze vaarweg wordt Amsterdam dagelijks bevoorraadt met verse zuivelproducten en groenten.

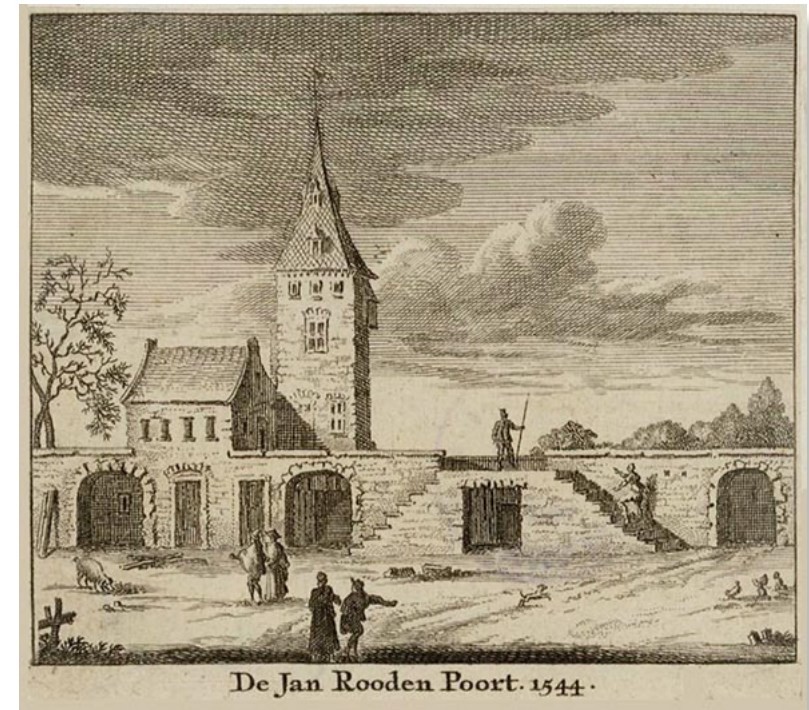
Na het passeren van drie muurtorens, de Oude Leeuwenburg, de toren Achter Melis' Molen en de Sint Andriestoren, komen we bij het bolwerk waarop de Gasthuismolen staat. Het bolwerk dateert al van 1457 en de eerste vermelding van de molen is van 1463. Die is eigendom van het Sint Elisabethgasthuis, dat tussen het stadhuis en de Nieuwezijds Voorburgwal ligt. In 1492 fuseerde het gasthuis met het Sint Pietergasthuis in de

Nes en verhuisde daar ook heen, waarna het stadhuis de gebouwen aan de Dam in gebruik nam.

In 1564 werd de molen tijdens een executoriale verkoping door de stad gekocht en afgebroken.

Naast het bolwerk is nog een klein muurpoortje dat, net als dat aan de andere zijde van de stad, Raampoortje heet. Poort en brug zijn er om de uitgestrekte tuinderijen buiten de stad te kunnen bereiken. Veel notabelen kopen grond buiten de stad om die voorlopig te benutten als moes- of pleziertuin, met in het achterhoofd het idee om goed geld te maken wanneer de stad nog een keer uitbreidt. Ook deze brug was niet voor eeuwig; op de kaart van 1544 komt ze niet meer voor. De volgende brug zien we even verderop als we bij de Jan Roodenpoort aankomen. Na de sloop van de muren kreeg ook deze toren een fraaie spits

van Hendrick de Keyser, maar het geheel is in 1829 wegens bouwvalligheid gesloopt.

Verder noordwaarts lopend, passeren we drie muurtorens, waarvan de middelste, de Sint Jeroenstoren, duidelijk veel zwaarder is uitgevoerd. en komen we bij het Korsjespoortje. Dat is een verbastering van 'Corsginspoortje' naar een muurdoorlaat tegenover de tuinderijen van Corsgin Jacobszoon buiten de vestgracht. De steeg, naar het vroegere poortje en de brug, heet nu nog steeds (Korte) Korsjespoortsteeg. Op weg naar de tweede Haarlemmerpoort komen we langs

Boven: De Jan Roodenpoort van binnen gezien

Links: Het bolwerk met de Gasthuismolen

De Jan Roodenpoort was een apart geval. Er lag geen uitvalsweg achter naar belangrijke interlokale bestemmingen maar slechts een omvangrijk gebied met de bestaande polderstructuren..., sloten en paden. Voor Amsterdam was het echter een belangrijk gebied met tuinderijen maar ook entertainment in de vorm van café's en kegelbanen. Apothekers hadden er hun artsenijtuinen en pottenbakkers hun werkplaats met brandgevaarlijke ovens. Rijke stedelingen kochten lappen grond en bouwden er armenhuisjes op, de voorlopers van hofjes.

een muurtoren waar de stad andere plannen mee heeft. Als we de wandeling een aantal jaren later gemaakt zouden hebben, zou hier de Roomolen of ook wel Roode Molen gestaan hebben, een voor rekening van de stad tot molen verbouwde muurtoren. Op de schets

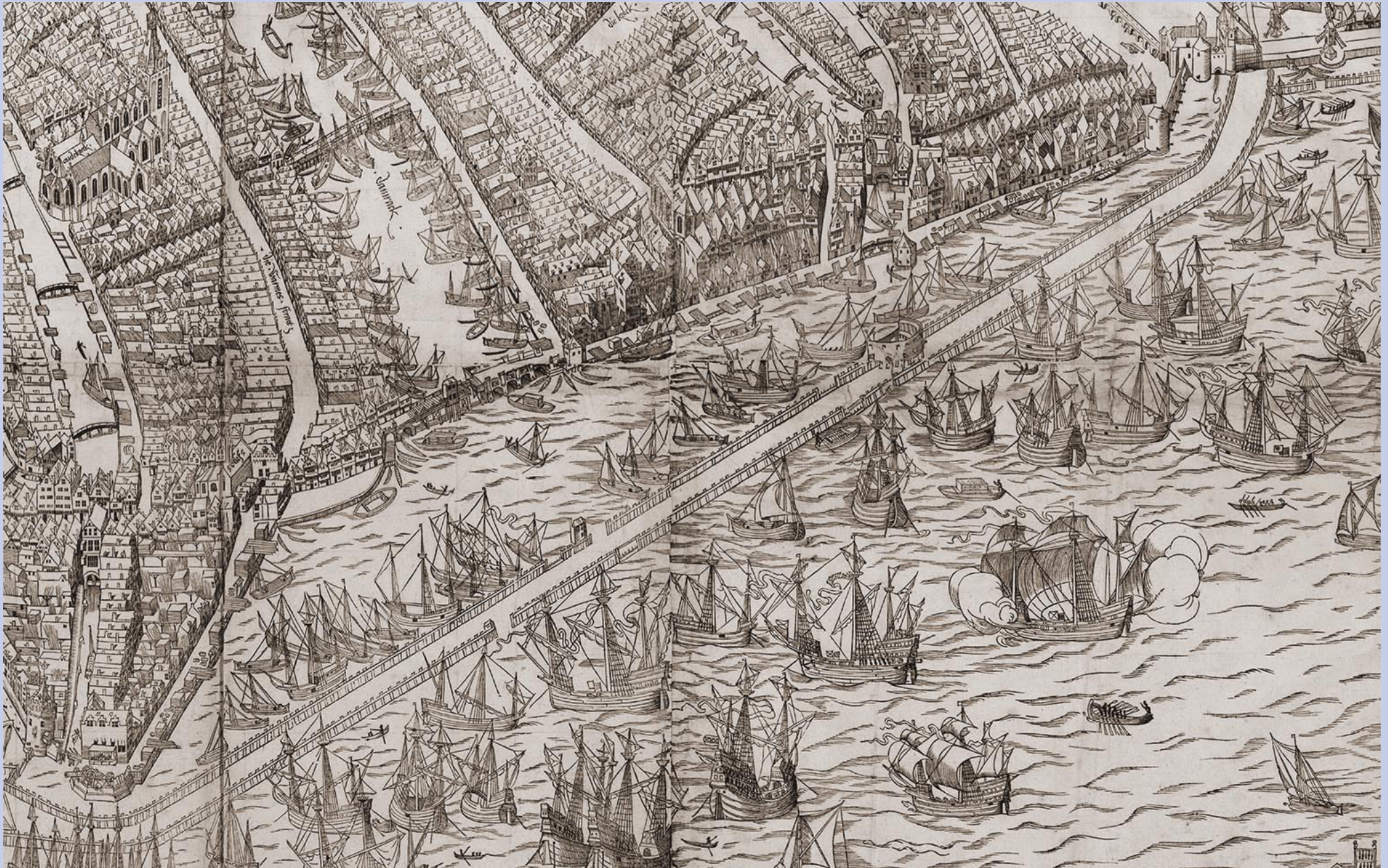
Boven: De Korsjespoort met loopbrug naar de tuinen buiten de muur

Links: De tot molen verbouwde muurtoren met zes wieken, de Roomolen

Rechts: De tweede Haarlemmerpoort is grotendeels in het Singel gebouwd. Links is de Heiligekruistoren te zien

van Cornelis Anthonisz. uit ± 1532 heeft deze molen nog zes wieken, een niet geslaagd experiment want in 1538 schilderde Cornelis er nog maar vier en ook op de houtsnedekaart tellen wij er maar vier. De verbouwing van muurtoren tot molen zal in 1518 plaatsvinden. De tweede Haarlemmerpoort (onder) werd waarschijnlijk iets na 1482 gebouwd, ter vervanging van de enkele tientallen meters binnen de wal gelegen eerste Haarlemmerpoort over de Martelaarsgracht, bovenop de schutsluis naar de Nieuwezijds Voorburgwal. Het nieuwe poortgebouw staat deels in het water van het Singel. Poort en muur werden in 1601 gelijktijdig afgebroken om een grotere Haarlemmersluis te kunnen aanleggen. Enkele tientallen meters verderop stopt de muur bij de Heiligkruistoren. De toren kreeg, net als de Jan Roodenpoortstoren, in 1606 een spits en ging verder als Haringpakkerstoren. Ze werd eveneens in 1829 wegens bouwvalligheid afgebroken.

Wij zijn hiermee weer aan het IJ gekomen, maar de wandeling is nog lang niet ten einde. Het eerste dat ons opvalt als we over het IJ uitkijken, is het rondeel dat in de palenrijen is opgenomen..., midden in het IJ!

Ook de IJ-oever, die niet bemuurd is, vormt een zwakte in de stadsverdediging, zelfs meer nog dan de Amstel in het zuiden. Ook hier weer een woud van palen in de bodem, de zogenaamde palingen. In strenge winters, wanneer het IJ dichtvriest, heeft dit alles geen nut en daarom is er voor alle volwassen mannen verplicht corvee om het ijs te helpen openhakken.

We zoeken onze weg over de Haringpakkerij tussen stapels hout, vaten, kisten en sjouwerlui door naar een solitair staande toren op het Spaarndammerhoofd, aan de Martelaarsgracht. In de verte zien

we de sluizen met de enorme tredraderen die de hefdeuren van de sluis bewegen. Deze sluis is eind veertiende eeuw gebouwd en zal in 1544 nog steeds niet met eb- en vloeddeuren uitgerust zijn. De Martelaarsgracht heeft alleen aan de westzijde een kade, aan de andere kant staan de huizen tot in het water. Die huizen kun je bereiken via de Ramskooi, de eerste zijstraat voorbij de sluis. In het IJ is, net als bij de Oudezijds Kolk, een bolwerk gebouwd ter bescherming van de sluiskolk. We staan intussen op de Texelschekade en zien in de verte weer een vestingtoren op de hoek van kade en Amstel. We steken de rivier over via de Nieuwebrug. Aan de overkant aan-

Boven: Het Spaarndammerhoofd op de hoek van de Martelaarsgracht
Links: Het rondeel in het IJ, opgenomen in de palenrijen

gekomen is het niet de bedoeling dat wij, eenvoudige wandelaars, via de Teertuinen verder langs het water lopen. We gaan dus door de Nieuwebrugsteeg en de Sint Olofspoort, die omgebouwd is tot stadsgevangenis sinds de Sint Anthoniespoort de bewaking overnam. Voor we linksaf de poort door gaan, kijken we rechts nog even de Warmoesstraat in. Eenmaal door de poort komen we alsnog op de (Oude) Teertuinen. De brandbare pek en teer zijn allang verbanen naar de Lastage, dus ook hier weer hetzelfde beeld als op de Texelschekade en Haringpakkerij en tenslotte is daar het Kamperhoofd weer...

Boven: De Martelaarsgracht met de (oude) Haarlemmersluis
Re.bov: Boomhuisje in de palenrij
Rechts: De Nieuwe Brug met gevechtstoren en blokhuis

Uitkijkend over het IJ ontdekken we nog wat verdedigingsmiddelen. Over de hele breedte is een dubbele rij palen in het water aangebracht. Op enkele plaatsen is daarin een doorgang open gelaten die 's avonds met een zware boom afgesloten kan worden. Bij de doorgangen zien we telkens een huisje bovenop de palen, waarin ambtenaren van de stad toezicht houden op het gebruik van de haven en en passant stedelijke accijnzen innen. In de palenrijen is prominent een fort opgenomen; een rondeel. Evenals het Spaarndammerhoofd op de hoek van de Martelaarsgracht, vinden we zo'n gevechtstoren ook aan de Nieuwebrug over het Damrak. We zijn rond, we laten het hierbij...

Li.bov: De Texelsekade was tot in de zestiende eeuw gereserveerd voor houtopslag

Re.bov: De Nieuwe Brug werd in de zestiende eeuw het hart van bedrijvigheid met de eerste openluchtbeurs voor de kooplieden en het paalhuis voor de contacten van schippers met de overheid

Links: De Sint Olofspoort was voorheen de stadspoort die vanouds toegang gaf tot het Kamperhoofd. De weg voerde over de Teertuinen die, tot dit deel binnen de stad kwam, gereserveerd waren voor brandgevaarlijke goederen als pek en bedrijven als teerkokerijen. Daarna verhuisde deze branche naar de Lastage. De poort werd gevangenis, de Teertuinen.

Alle afbeeldingen zijn afkomstig uit de Beeldbank van het Stadsarchief Amsterdam, tenzij anders aangegeven

Theo Bakker's Domein

Op deze site vindt u makkelijk leesbare maar toch informatieve verhalen over de ontstaansgeschiedenis van Amsterdam. Ze zijn onderverdeeld in rubrieken als Middeleeuwen, godsdiensten, nijverheid en handel, transport, openbaar vervoer, haven, watermanagement, stadsuitleg, annexaties, verkeersdoorbraken, chroniquers en allerlei andere zaken.

Klik hier voor een overzicht van alle PDF's op deze site

